Тувинская республиканская библиотека

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 62 (14786) 1992 чылдың март 31, вторник Солунга ат салган шагы 24.15 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Тыва Республиканың Президентизи албан-дужаалынга эгелеп киреринің дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 үүл. Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр сонгуткан Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Президентизиниң сонгулдаларының түннелдерин албан өзүзү-биле чарлаан хүнден сонгаар 20 хонуктан орай эвесте албан-дужаалынга эгелеп кирер.

2 үүл. Тыва Республиканың Президентизи албан-дужаалынга кирерде, Тыва Республиканың Дээди Совединиң байырлыг хуралынга чонга дангыраан хүлээп алыр.

3 үүл. Дангыракты хүлээп алган үеден сонгаар Тыва Республиканың Президентизи болгаш Тыва Республиканың оралакчы президентизи албан-дужаалынга эгелеп кирген болгаш улус депутаттарының бүрүн эрге-хүлээлгелерин соксаткан база өске-даа албан-дужаалдардан хосталган деп саналар.

4 үүл. Тыва Республиканың Президентизи албан-дужаалынга кирген үеден сонгаар үжен хонуктан орай эвесте Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели Тыва Республиканың чаз сонгуткан Президентизиниң мурнунга бодунуң бүрүн эргелерин соксадыр. Министрлер Чөвүлели Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чаа составы тургустунгуже чедир бодунуң хүлээлгелерин күүседирин уламчылаар.

5 үүл. Тыва Республиканың Президентизиниң, Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң, Тыва Республиканың Президентизиниң чанында чөвүлекчи органнарның, а ол ышкаш Тыва Республиканың Президентизиниң аппарадының ажыл-чорудулгазын акшаладырарын Тыва Республиканың Дээди Совединиң бадылаан түүнүүн хемчээлинге Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөрөнгилериниң күсели-биле боттандырар.

6 үүл. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаал талазы-биле шалының Тыва Республиканың Дээди Соведи доктаадыр.

7 үүл. Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Сүлдезин сиилбип көргүскен болгаш «Тыва Республиканың Президентизи» деп бижимелдиг төгерик таңмалыг болур.

8 үүл. Тыва Республиканың Президентизиниң, Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң болгаш оларның өг-бүлезиниң айыл чок чоруун тускай албан чери хандырар.

9 үүл. Тыва Республиканың Президентизиниң турар чери — Тыва Республиканың найысылалы — Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан аайы-биле турар черинге Тыва Республиканың Күрүне түгүн көдүрер.

10 үүл. Бо Хоойлу ону хүлээп алган үеден сонгаар күштүг болур.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың март 27.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕЛЕГАЦИЯЗЫ

Федерация керээзинге ат салыр Тыва Республиканың бүрүн эргелиг делегациязы Москвада чеде берген.

Ооң составында депутаттар Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей, башкы В. Е. Шестакова, малчын Д. С. Дотпаа, эмчи Н. Н. Ойдуп кирип турар.

Тываның делегациязы дүүн, март 30-де, Федерация керээзин ат салырынга бүрүн белеткеп, сайгарып чугаалажырынга киришкен.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга үүлдерин болгаш бүрүн эргелерин ангылаарының дугайында Федерация керээзинге ат салыышкыны бөгүн март 31-де, Кремльге болур. Тыва Республиканың делегациязы анаа киржир.

Бистиң корр.

Рынок харылзааларының үезинде

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ЧОРУК-БИЛЕ

Мөнгүн-Тайга ышкаш ырак-узак черге чонга ачы-дуза чедирер албан черлери, организациялар ажык-дузазы бо берге үеде канчаар-даа аажок улгаткан. Кижи бүрүзү идик-хевин септедип келер, боттарының тыптынып алганы материалдары-биле боттарынга тааржыр, бөдүүн, эптиг, чараш хептерни чагыдып алыксаар. Ынчангаш районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң эки ажылдап, бодун хандыртынып чурттап болурунга аргалар бар.

Бо хүннерде Мугур-Аксында амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң директору Татьяна Иргитовна Демчиктиг биске чугаалап бергениби-биле, ол бүдүрүлге черинде алды цех ажылдап турар. Ында ниитизи-биле үжен ажыг кижи 18 хевириниң янзы-бүрү ачы-дузазын чонга чедирип турарлар. Оларны салаа базып санаар болза мындыг: чаа идик даараар, идик септээр, бөрт даараар цехтериниң ажылы черле эки. Идик-хеп даараар, септээр, быжар цехтер бар. Оларга соодукчулар, телевизорлар, хеп чуур машиналар септекчилери, шак септээр, чурук тырттырар, баш таарар черлер база немежир.

Амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели шаанда колхоз конторазы турган тар бажында турарындан орансавазы чедишпес-даа болза, эрткен чылын бөрт даараар цехти база үн бижидер черни немей ажыткан. Чоннуң чагыгларын хандырарын эки-жидери-биле бажыңнарынга ажылдаар кижилер-биле база керээни чарып, ажылдадып турар.

Бо бүгү хемчеглериниң ачызында эрткен чылдың чыл планын 183,3 мун рубльге азы 129,4 хуу күүсеткен. Ону районнуң чурттакчы чоннуң онаалтыр алыр болза, бир улуг кижиге-ле чыл дургузында 27 рубль 46 көпеектиң ачы-дузазын көргүскен. Ынчангаш ону черле эки көргүзүг кылдыр санаарының бүгү барымдаалары бар.

— Чаа үнген 1992 чылда өртектериниң өскени-биле 763 мун рубльдиг ачы-дузазын чонга чедирер ужурлуг бис — деп, Татьяна Иргитовна чугаалады. Ол дээрге белен эвес план-дыр. Бо үеде пестаавы, удазын, өске кандыгдаа материалдар шупту чедишпес, тывылбас болган. Машиналарның артык кезектери, дериг-херекселдериниң өртектери аартаан. — Ынчангаш чүгле тывынгыр, ажылагыйжы чоруувус-биле бо берге үени ажып эртип болур бис — деп, Т. И. Демчик чугаазын уламчылады.

Үе чеже-даа берге болза, ажыл-ижинге кызымак кижилер дөмей-ле боттарын көргүзе бээр. Бо хүннерде коллективиниң дааранар цехтиң мурнакчылары Зоя Делгер-оолга, Зинаида Хертекке планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип келгени дээш чоргаарланыр. Бөрт даараар цехтиң бригадири Клавдия Одай-оол, баш таарар мастер Дарья Донгак, идик даараар, септээр цехтиң мастери Орлан Оюн, хеп быжыкчызы Ася Балчып-Даваа болгаш өскелер-даа — коллективниң чоргаарланыр кижилери.

Мөнгүн-Тайгада чаа ажыттынып, бут кырынга туруп эгелээн «Савына» биче бүдүрүлге чери ам чоокку үеде бо амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң чамдык кол цехтериниң продукциязынга удур кагжып шыдаар продукцияны база бүдүрүп, садып эгелээн. А кажан чижип турар бүдүрүлгелер, организациялар барда, олардың чүгле ажылы экижиир. Ында кижи коргар чүве чок. Ынчангаш чугаалап турарывыс бүдүрүлге чери ажылын оон-даа экижидериниң арга-хевирлерин ам дилеп, ажылдап турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

Байы-Тайгадан медээлер

ПРАКТИКТИГ ДУЗА

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң ажылдакчылары чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазын амгы үениң байдалынга дүүштүр идепкейжиде-ринче, сайыраңгайжыдарынче доктаамал сагыш салып, ону амыдыралга боттандырары-биле районнарже үнүп, оларга практиктиг дузаны чедирери чаңчыл болу берген.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң бөлүк ажылдакчылары бо удаада Бай-Тайга районга чораан. Олар райкүүскомнуң, Тээли, Бай-Тал, Кызыл-Даг, Шуй, Ээр-Хавак көдээ Советтериниң ажыл-чорудулгазын сайгарып сонуургаан, ылангыя шиитпирлер күүселдезин, ажылчы чоннуң чагаалары, хомудалдары-биле ажылды көргеп.

Чоруткан ажылдың түүнелин райкүүскомга болган хуралга үндүрген. ТР-ның Министрлер Чөвүлелиниң келген бөлүктүң удуртукчузу Владимир Сат, кежигүннери Хандынмаа Юмбуу, Антон Аран анаа чүве чугаалаан. Олар райкүүскомнуң, көдээ Советтериниң ажыл-чорудулгазынга анализти берип, кылдыңган үүлдерни демдеглээн, четпестерни айыткан, моон соңгаар кандыг айтырыглар-же кичээнгей салырының талазы-биле сүмелерин киргген.

Райкүүскомнуң даргазы Н. Ч. Ооржак хуралга сөс алгаш, бөлүктүң кежигүннериниң саналдарын, сүмелерин, шүүмүчүлелдерин хүлээп алгаш, четпестерни эдер дээш тодаргай хемчеглерни алырын чугаалаан. Районнуң бүгү көдээ Советтериниң ажылдакчыларының хурал-семинарын чоокку үеде чыылдыргаш, аңаа бөлүктүң бөрген саналдарын, сүмелерин сайгарып, чугаалажып көргеш, хемчеглерни ажылдап кылырын дугурушкан.

БАШКЫЛАРГА

Районнуң школаларының эге класс башкыларының конференциязы Тээли ортумак школазынга болуп эрткен. Райкүүскомнуң улус өөредилге кылдызының эргелекчизи Екатерина Сат ону эге сөс-биле ажыткан.

Республиканың башкылар билии бедидер институдунуң кылдыс эргелекчизи Кызыл-Уруг Монгуш эге класс башкыларының ажылының арга-методтарын экижидеринге, үре-түүнелдиг болдурарына хамаарыштыр чүве чугаалаан. Ылангыя эге класстарның өөредилге программазының, өөреникчилерни медерелдиг номчуурунга хандыкшыдын чаңчыктырарының, дериштирилге класстарының дугайында ол таныштырган.

ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Д. С. Суглай-оол, Тээли ортумак школазының эге класс башкылары В. Х. Чапчын, Л. Д. Ооржак болгаш өскелер-даа санал бергеннер. Олар кол кичээнгейни тыва дылды эки өөренириңче угландырган, бирээде, ол күрүне дылы, ийиде, ону эки шиитгээдип алырга, орус дылды дүргеп өөренип алырынга дузалаар.

Эге классның башкылары боттарының ажыл-чорудулгазын экижидеринче угланган элээн хөй айтырыгларны дугуржуп алган.

ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент К. Б. Март-оол алды харлыг уруглар өөренир «Үжүглелди» кылып үндүрген. Ол ном-биле бо өөредилге чылында тыва школаларның алды харлыглары өөренип турарлар. Эге класстарның башкыларының чыыжынга «Үжүглелдің» бүгү талалыг эртемметодиктиг сайгарылгазын кылган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«Россия Федерациязының Күрүне шаңналдарының дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумунуң Чарлыын бадылаар дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединин доктаалары болза:

«Россия Федерациязының Күрүне шаңналдарының дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң 1992 чылдың март 2-де № 2424-1 Чарлыын күштүг кылдыр бадылаар.

Россия Федерациязының Дээди Совединин Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың март 20.

«Россия Федерациязының Күрүне шаңналдарының дугайында»

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының Күрүне шаңналдарының айтырыгларының талазы-биле хамаатыларның дилеглерин болгаш күрүне органнарының саналарын кичээнгейге албышаан, Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Россия Федерациязының Күрүне шаңналдарының дугайында Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алгыже чедир, Россия Федерациязының шаңналдар системазынга Суворов, Ушаков, Кутузов, Нахимов, Александр Невский орденнерин хевээр арттырар.

Россия Федерациязынга шаңналдарга мурнундагы ССР Эвилелиниң дараазында орденнерин болгаш медальдарын ажыглап болур кылдыр санаар: Улустарның найыралы болгаш «Хууда эрес-маадырлыг чоруу» дээш орденнери, Ушаков, Нахимов, «Эрес-маадырлыг чоруу дээш», «ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарының камгалалынга шылгарааны дээш», «Шериг албанынга шылгарал дээш», «Ниитиниң корум-чурум камгалалының талазы-биле тергиин эки албан-хүлээлгези дээш», «Өрт үезинде эрес-маадырлыг чоруу дээш», «Сугга дүшкеннерни камгалааны дээш» медальдарны оларның статустарын, тыпсыр чурумуи болгаш хевириниң бижимелин Россия Федерациязының күрүне символиказынга дүүштүр эдер, а ол ышкаш Россияның Ыдыктыг Георгий шериг орденнин болгаш «Георгиевский крест» шылгарал демдээн катап тургузар.

2. Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссия Ыдыктыг Георгий орденнин болгаш «Георгиевский крест» шылгарал демдээниң статустарын ажылдап кылыр.

3. Россия Федерациязының Дээди Совединин Хоойлужудулга талазы-биле комитети Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссиязы-биле кады сонуургалдыг министерстволарның болгаш ведомстволарның киржилгези-биле Россия Федерациязының Күрүне шаңналдарының дугайында Хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылыр болгаш ону доктаатқан чурум ёзугаар Россия Федерациязының Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр 1992 чылдың үшкү кварталында киирип кээр.

4. Бо Чарлыкты Россия Федерациязының Дээди Совединге бадыладыры-биле киирер.

Россия Федерациязының Дээди Совединин Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың март 2.

Рынок болгаш медицина

«ЧОНУМ ДЭЭШ САГЫШСЫРАЛЫМ»

Республиканың кадык камгалал министри Б. М. ЧУГЛУР-биле интервью

— Бады Монгушович, министр албан-дужаалга ажылдап эгелээнинерден бээр ындыг-ла хөй үе эртпээн. Ынчалза-даа үнелеп, планнап, бодап турарыкар-биле министерствонуң ажыл-херээнин дугайында каш сөстен солуннуң номчукчуларынга сонуургадын көрүнерем. Кадыкшыл болгаш эмнелге албаны, рынок болгаш медицина, рынок болгаш кадыкшыл дээн ышкаш айтырыларга көдээ бижикчилер янзы-бүрү айтырыгларны салып, оларга харыы бээрин редакциядан дилеп турар. Түннел үндүрери элек-даа бол, ол талазы-биле кыска чугааны база силерден дыннаксап тур мен.

— Кадык камгалалын сайыраңгайжыдар, ылангыя көдээ чонга медицина хандырылгазын үеним байдалынга дүүштүр чогумчалыг шиитпирлээр, эмнелге албан черлериниң техниктиг хандырылгазын, амгы үеним дериг-херекселдери-биле, санитар автотранспорту-биле, медицина кадрлары-биле хандырарын экижидер дээш чыл санында-ла тодаргай хемчеглерни ап, оларны ажыл-херек кырынга боттандырар дээш ажылдап турар бис. Бо хүннерге чедир республиканың көдээ суурларының шупту-зунда барып, чон-биле танышып ап, четтикпезимзе-даа, район бүрүзүнүң барык шупту-зунуң төптеринге, оларның доогунда турар чамдык суурларга чедип, ниити байдалбиле танышкан, ол ажылды ам-даа уламчылаар бодап турар мен. Бергелер бар. Бюджет, материал-техниктиг база, кадрлар талазы-биле айтырыг чидиг.

Бо хүннерде республикада кадык камгалалының он бир албан чери, тускайжыттынган беш диспансер, районнар аразының ийи диспансери, 14 төп район, 3 хоорай, 27 участок эмнелгелери, эмнээр 17 амбулатория, фельдшер-акушерлерниң 115 пунктузу, 17 санэпидстанция ажылдап турар. Олардан баштай Кызылдың көрээли. Диш аарыларының поликлиниказы, республика эмнелгезиниң терапия салбырлары, херээженнер консультациязы, № 1 бөжүдулга бажыңының гинекология салбыры, халдавырлыг аарыглар эмнелгези-дир. Бо албан черлериниң материал-техниктиг байдалы дыка берге. А районнарда 40-50 чылдарда-ла туттунган ыяш бажыңнарда ажылдап турар, төпчүткен суг хандырылгазы, изиг, соок суг, канализация чок эмнелгелерде байдал ыглаксанчыг. Чаа тудуг хамаанчок, эргижирен баксыраан эмнелгелерге капитал септелге кызыынга бо чылын биске 100 млн. рубль херек. Санитарлыг норма-чижек ёзугаар чаңгыс эмнелге бөлүнүнга 7,9 дөбөлчин метр шел хөрек түүда, ол эмнелгелерде дөгүл-ле 3,2 дөбөлчин метр шел бар болуп турар.

Районнарда колдуу тыва эмчилер ажылдап турар. Оларда четпес чүве — боттарын эки билишпези, артыктажыры. Аңаа дыка таарымас-тыр мен. Эртем-биле байдалбиле танышкан, ол ажылды ам-даа уламчылаар бодап турар мен. Бергелер бар. Бюджет, материал-техниктиг база, кадрлар талазы-биле айтырыг чидиг.

— Республикада ажылдап турар бүгү эмчи кадрларын ийи мун хирези ортумак эртемниг ажылдакчылар. Дээди эртемниг эмчилер, шынап-ла, чедишпес. Эмчи сестралары, фельдшер-акушерлер четчир. Кызырылдага таваржыр хире болгаш ажыл чок артар эмчи ажылдакчылары көдээ черлерге турбас. Харын-даа ажылды эге организастаар, малчыннарга эмчи дузазын чедилер чедишпес ышкаш. Чурттун медицина институттарын квалификациязын бедидер талазы-биле ажыл канчаар шиитпирлеттинип турарыл, ортумак эртемниг эмчи ажылдакчылары ажыл чок артар хире байдал бар бе, Бады Монгушович?

— Республикада ажылдап турар бүгү эмчи кадрларын ийи мун хирези ортумак эртемниг ажылдакчылар. Дээди эртемниг эмчилер, шынап-ла, чедишпес. Эмчи сестралары, фельдшер-акушерлер четчир. Кызырылдага таваржыр хире болгаш ажыл чок артар эмчи ажылдакчылары көдээ черлерге турбас. Харын-даа ажылды эге организастаар, малчыннарга эмчи дузазын ужурлуг, көдээ черде бир дугаар кижи-дир. Ye чеже-даа берге болза, шыдажыр херек, чоннуң кадыкшылы дээш, оларны ундаратпас, аартпас дээш туржур апаар бис.

Көдээнин кадык камгалалы мени хөлчок-ла хөлзедип тур. Көдээ, оон чону кымнын-даа кичээнгейинден үнүп тур ышкаш. Медицина хандырылгазының талазы-биле көдээ эки-ле хоорайны денге көрзе эки.

— Республикада эмчи кадрлар айтырыы кандыгыл, бодаарымга, дээди эртемниг эмкай программа ёзугаар 80 хире фельдшер, эмчи сестралары тускай өөредилге эрти.

Чурттун медицина институттарынче бо чылын 218 абитуриентни чорударывыска, олардан 57 кижи шылгалданы дужаан шыдан эрткеш, бирги курсчулар болуп кирди. Мединституттарның белеткел салбырларынче 74 кижини өөредип чоруттувус.

Кадр политиказын шынарлыг чорудары-биле республиканың Кадык камгалал министерствозунуң харысалгазын, инициативазын бедидери-биле бо чылдан эгелеп республиканың эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң удуртукчулары-биле күш-ажыл кеөзээин чарарының контракт төвириңче шилчип тур бис. Ол чеде биске кедилиг түнелди бээр боор.

Эмчи кадрларывыста эки ажылдыг, хүндүткелдиг кижилер хөй. Ынчалза-даа менде бир мындыг бодал бар: орус дылга чугаалаарга, «узкие специалисты» дээр эмчилеривис бар. Диш, карак, кулак эмчизи. Көдээде ажылдап турар диш эмчизи дижик. Дижи аарыааан-даа болза, эмчи дузазы дилеп келген кижиниң айтырыындан черле ойталавас ужурлуг. Кемдээн, арыга, чыланга шактырган, эмчиниң баштайгы дузазы эргежок хөрек аарыгга таварышкан-даа кижи туруп болгай. Эмчи дузазын көргүзери—оон дорт хүлээлгези. Дээди эртемниг стоматологту институтка 5-6 чыл дургузунда чүгле диш эмнээр кылдыр өөретпээн-не болгай. Эмчи каяа-даа, кажан-даа эмчи болур. База бир бодал: дүрген эмчи дузазын шын эвес организастап турар-дыр бис. Районга суг болза дүрген эмчи дузазының станциязынга район эмнелгеэнинде ажылдап турар эмчи бүрүзү дежурныйлазын. Ол арга-биле эмчилер чон аразынче кирзин, кижилер-биле ажылдазын. Көдээ чурттакчыдан район эмнелгезиниң кол эмчизи кымыл дээрзин айтырар болза, адын-даа, арын-даа билбес болдур ийин.

Көдээ чурттакчыларга эмчи дузазын экижидер дээш фельдшер-акушер пунктуларын эмнээр амбулаториялар кылдыр ынчангаш эде организастап тур бис. Амгы үеде республикада эмнээр 17 амбулатория ажылдап турар.

— Медицина дериг-херекселдериниң ажыглалынын, эм-тан өртээнин талазы-биле чүү чугаалап болур силер, Бады Монгушович. Бо база номчукчуларның көдүрүп турар чугула айтырыглары-дыр. Чөөн-Хемчиктен бир ие бүүректери аарааан 19 харлыг оглунуң дугайын бижип тура, республика эмнелгезинге нефрология салбырын ажытса кандыг чүвел дээн саналын, дилээн база бисче бижиди. Ол ышкаш страховая медицина дижип-ле турарывыс камгалалдыг медицина дээр чүве бе, оон дугайында бисте чүү билдинип, кылзынып турарыл? Эмнелге айтырыы өртекхөлези-биле холбашкан турар бе, эмнелгелер канчаар ажылдаар апаарыл?

— Кадык камгалал албан черлерин медицина дериг-херекселдери-биле чыл бүрүде шаавыс-биле хандырып турар бис. Чагыг ёзугаар кээри-ле билир. Бо чылын аар өртектиг 5 рентген аппаратын, биреэзи-ле 56,328 рубль өртектиг ультраун-биле диагноз тургузар ийи аппаратты, чаргызынын-на өртээ 126,500 рубль, Италияга будурген, бүүрекке хан арыглаар «СНМ-500» дээр ийи аппаратты алыр бис. Каш чыл бурунгаар республика эмнелгезиниң алганы «Кылымал бүүрек» деп аппарат эптеп тургузар чер чок болуп турарындан мынчага ажыглаттынмайн чыдар. Оон чылдагааны — эмнелге албан черлериниң тудуг талазы-биле шиитпирлеттинин чадап турар айтырының хайы-дыр. Колдуунда-ла хосталган эрги бажыңнарны биске бээр. Чоктан дээре дээш чөпшээрежип, оларны ажыглап турар бис. Чижээлээрге, хоорайның № 1 ӊунар-бажыны турган черде улусчу медицинаның республикада баштайгы төвүн ажылдып алдывыс.

Эм айтырыы база берге. Ынчалза-даа шыгжагга чыткан эмнер чоокку үеге четчир хире. Эм оттар болгаш оон-даа өске эм шынарлыг үүлдерни улусчу медицинаның чуруму-биле ажыглаар арганы база-ла утпайн турар бис.

Рынок экономиказынче шилчилге бүгү-ле адырлардан ажылды организастаарының чаа арга-хевирлерин негээр. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели «Кадык камгалал албан черлериниң рынок харылзааларының байдалында ажыл-агыйның чаа аргазынче 1992 чылдан эгелеп шилчириниң дугайында» доктаалды хүлээп алган. Аңаа дүүштүр эмнелге албан черлериниң удуртукчуларынга семинарларны-даа эрттирдивис. Чамдыызынга Кемерово областан тускай эртемниглерни чалап ап, оларга кириштирдивис. Красноярскиниң мединститудунуң базазынга 25 кижини база өөредип алдывыс.

Чаа тургустунуп турар камгалалдыг медицина дугайында ол, ылап-ла, ындыг-мындыг болур деп дорт чугаалаары элек. Ынчалзажок келир чылын олче чоорту кирер апаар бис. Акша-төгерик талазы-биле айтырыгга бүгү-ле чүве мунгашталы бээр үе-дир бо. Ынчанганда янзы-бүрү арганы дилээр апаар. Чижээлээрге, патронаж албанын, өг-буле эмчизин чүге тургузуп болбас бис. Эмнелгелерге болза аарыгның кандыызындан база хамаарылга турар. Аарыг кижиниң эмчиге чыдары хөлезилиг-даа боон болур, чыдар хуусаазы кыскаа-даа болуп магат. Согур-шөйүнду кестирген кижи дижик, ону кезиишкин соонда ийи хире хонгаш, бажыныче үндүр бижип болур. Эмчи азы эмчи сестразы ол кижиниң байдалын оон бажыныңга баргаш, хайгаарап турар. Ол хонуктар дээш аарыг кижи эмчиге акша-даа берип болур, бир эвес акшазы чок болза, кандыг-бир чүвени сүмелеп болур. Ол дээрге хээли алганы эвес, а эмчи ажылдакчызының бодунга ажылдап алганы ол болур.

Бистиң чуртувуста кижиниң социал камгалалдыының системазы чегенчиг арга-хевирлиг турган үе база бар. Ажылчын кижи-дир, чамдыкта аңаа аарыг, бюллетеньнеп чыдары экономика-даа, мораль-даа талазы-биле ажыктыг ышкаш сагындырар. Ынчангаш рынок харылзааларынче, камгалалдыг медицинаже шилчилге үезинде ажылагый, организация удуртукчузу бүрүзүнге ажылдакчыларының кадыкшылын быжыктырар дээш шынгыы системаны ажылдап кылган турары чугула.

— Айтырыгларга харыы дээш четтирдим, Бады Монгушович.

Валентина САТ интервьюну алган.

Кадыкшыл болгаш эмнелге албаны

«Шын» солуннуң редакциязынга эмнелгелер болгаш эмчилериниң ажыл-ижиниң дүтайында чагаалар хүн бүрү хөй саныг кээп турар. Оларның аразында эмчиге аарааш чыдып эмнеткеш, казыы экижээш, аная эмнеп турган эмчилерге, сестраларга болгаш техниктиг ажылчыннарга өөрүп четтиргенин илереткен чагаалар хөй.

Ол ышкаш эмнелгелерде дериг-херекселдериниң чедишпезин, чамдык эмнелгелериниң амгы үеде турар байдалы үениң негелдезинге дүүшпейн турарын, ишти тар, эргижиңээн бажыннарда турып турарын бижип турарлаа.

Ынчангаш бөгүнгү номерде бижикчилериң бижээн бөлүк чагааларын моон адаанда парладывыс.

АЧЫ-БУЯННЫГ АНАТОЛИЙ ИСАЕВИЧ

Бо чылдың январының кончуг соогунда Каа-Хем суур баар дээш, Востокка автобус манаваш, I шак ажыг үениң иштинде турып келдим. Кырган кижи доңгаш, дегдиргеш, чырык хүн адаанга чурттаарым бергеден, аарып турумда, дүрген дуза чедирер черниң буянныг эмчизи Кызыл районнуң ниити аарыглар эмчизинге чыттырып кагды.

Мени Анатолий Исаевич Клят хүлээп алгаш, эмнеп эгеледи. Ол эмчи 1973 чылда Читаның эмчи институдун дооскаш, республика эмнелгезинге ажылдап турган, Кызыл районнуң үчүзүк эмнелгезиниң өргелекчизинге барган. ам ында район эмнелгезиниң ниити аарыглар талазы-биле улуг эмчизи болуп турар. Ачы-буянныг эки эмчиниң эмнээнинин ачызында ай ажыг болгаш, сегин, кадык болдум.

Ында эмчи сестралары Валентина Очур-ооловна Чирбит, Чечек Дамдыновна Комбуй-оол олар кадык камгалал шугумунга үр чылдарда ажылдап, чоннуң хүндүткелин чаалап алганнар. Чоннуң кадыы дээш үйгу-дыш чок ажылдап турарын караам-биле көрдүм.

Анатолий Исаевич кайгамчыктыг буянныг сеткилдиг, онзагай эмчи. Аарыг кижилерге ажок кичээнгейлиг болгаш дыцнангыр. Берге аарыг кижилериң чанынга хайгаарап хоонгулаар. Эртен 7 шакта чедип келгеш, аарыг улустарының өрээлдерин кезип, амыр-мендизин, кижи бүрүзүнүң кандыг хонганын айтырып көргеш, бүгү эмчилериниң, ажылчыннарның беш минутазын эрттирер. Оон соонда эртенги шинчилгени кылып эгелээр.

Ол өрээлдерге келгеш, оон-баштак чугаа-соолу, катыы-хөлүг чаны-биле безин аарыг кижилерни сегидиптер деп болур. Чон аразында эскертинмейн чоруур тускай мөргежилдиг эки кижилер чоруур боор-дур. Эмчиниң ачы-буяны-биле та чеже кижилер аарыг-човуланындан адырлып, аас-кежиктиг эттиниң чанын турарын санап четпес.

Чоннуң кадыы дээш бүгүле күжүн, билиин харамнанмайн, эки ажылдап чоруур кадрларны бистин чазаавыстың даргалары эскерип, деткип, дузалап, шаннал-макталга киирип көрзе деп бодаар мен.

Ол эмнелгениң иштинде коридорнуң каназында азып каан демчеглел дептери бар. Ону дажып көөр болзунарза. Анатолий Исаевичиге дыка хөй кижилер өөрүп четтиргенин илереткен сөстери орус, тыва дылдар кырында бижип каан боор. Ол эмнелге коллективинде ажылдап турар эмчилер-даа, ажылчыннар-даа бир демниг ажылдап турарын магадаар чорудум.

Кызыл район—республиканың база бир улуг районнарының бирээзи. Ында орус, тыва болгаш өске-даа нацияларның кижилери холүй чурттап турар. Чер девискээри кончуг улуг, кижи саны хөй. Ынчан кээрде, районнуң топ эмнелгезиниң амгы байдалы тар, аарыг улус келирге чыттырар орун чок болу бээр. Бо байдал аарыг улуска болгаш ында ажылдап турар ажылдакчыларны дүвүредип, берге байдалларга чамдык үеларде таварыштыра бергилээр чорду.

Тыва Республиканың чазаа, Кадык камгалал министерствозу мону өөренип көргеш, районга чаа эмнелге тудуун кылырын чон азжок күзеп, дилеп турар.

Ак халаттыг, ачы-буянныг эмчилериниң ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга улуг-улуг чедишкинилерни, кан дег кадыкшылды күзеним.

Дакпай МОНГУШ.
Каа-Хем суур.

СЕТКИЛИВИС ӨӨРҮШКҮЗҮ

Төрүмелимден буттарым багай болганы-биле күш-ажыл кылып шыдавас болган мен. Алыс чуртум Кара-Хаак, Черби ол ынчаар. Улгадып келгеш МЧАЭ, колхоз ажылынга киржип, хол-биле кылыр чиик ажылдарны шаам-биле кылып чордум. 1962 чылда Каа-Хем районнуң Бай-Сөөт деп черге кырганнарның бажың-интернады ажыттына бээрге, аная барып чурттап, оон соонда Буренде Авыйган деп черниң бажың-интернадынга ажаадып-тежээдип келдим.

1985 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир Кызылда күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң бажың-интернадында чурттап тур мен. Харым 70. Мынча назыда күрүнемге, эки сеткилдиг кижилерге азырадып, эмнедип-домнадып келдим. Ам бо хүнде күрүениң долу хандырылгазында хөй кырганнар, инвалидтер туруп тур бис. Азырал, ажаалдатежээлде эки-дир. Хомудаар чүвевис чок. Аарыг бээрге, эмнелгеге аппарып чыттырып каар, сегий бээрге, чедип барып ап алыр. Эрткен чылын онкология диспансеринге бир ай хире эмнедип чыттым. Ол эмнелгеде ажылдап турар бүгү эмчилерге, эмчи сестраларынга, санитаркаларга өөрүп четтиргенимни ам-даа илередир мен.

Хөй чылдарда пенсия албайн келген меңээ 1991 чылда төрүмелиниден инвалид дээш пенсияны тывысты. Аная өөрээнимни деңнепки дег сөстер тыпшас кижи болдум. Ол бүгүнү кылган Социал хандырылга министерствозунга, ында бүгү ажылдакчыларга четтирдим деп күүк базып чалбарыр мен.

Бистің бо интернат-бажынывыста кижилерге ачы-буян чедирериниң тускай комиссиязы бар чүве-дир. Оон ажылдакчыларынга база четтирдим дивес аргам чок.

Амгы үе нарын, берге-дир. Ынчалза-даа бис эктивис бүдүн, хырнывыс тодуг чурттап ор бис. Ол дээш чазаавыска, бисти хайгаарап, карактап турар бүгү чонувуска өөрээн сеткилвис илередип тур бис.

Комбу МААДЫ.

ЧЫЛЫГ СӨСТЕР

КУРЛАК ЧЕДИР МӨГЕЙДИМ

Тес-Хем кожуунуң Самагалдайда чурттап турар кады төрээн угбам хенертен аараан деп медээ келген. Чеде бээринге, угбамны эмнелгеде чыттырган, байдалы ындыг-ла кончуг эки эвес княн болду. Угбамның салга байдалы сеткилимни дүвүретсе-даа, эмнеп турар эмчилериниң, эмнелге ажылдакчыларының чазык-чаагайы, кидер ылаваазы мени ооюктурган.

Эмчилериниң карак кызыл эмнээнинин ачызында угбам удаваанда сегип эгелээн. Чартык ай хире үеде угбамны ажаап-тежээп турган, эмчилериниң, санитаркаларның аарыг улузунга эөлдээн, дымнаңгырын эскерген мен.

Тыва Шагаа байырлалын база аная уткаан бис. Эмчилер национал идик-хевин кеткеш, аъжын-чемин белеп эккелгеш, кежээ организастап, ырлажып, ойнап-хөглеп турда, ёзулуг эрес кыстар болду.

Даанган ажылынга бедик харысалгалыг, ак сеткилдиг кижилер кандыг-даа үүле-херекти бүдүрүп турган, чүгле мактал сөстер дыцнаар. Терапевт Мария Тайм ановна Самаганова, невропатолог Людмила Далай-ооловна Лойгу, кезер эмчи Борис Түлүшович Күржеп, аптека эргелекчизи Д. М. Тотов (бо эмчиниң адазының адын, адын сагынмайн тур мен) оларга болгаш бо эмнелгениң бүгү ажылчыннарынга четтиргенимни илередип, амыр-дыжын харамнанмас, ёзулуг-ла алдын холдуг эмчилерге күрлак чедир мөгейдим.

М. ТОНБУ.
Шуурмак суур.

Рынок болгаш кадыкшыл

ЧҮНҮҢ ЯЛАЗЫЛ?

Рынокче шилчилге болгаш оон хостуг өртээ чадаанажыларга чүү эккел бергенин бөгүнгү амыдыралдың тодаргай чижээ көргүзүп турар. Ниити өртек-үнениң, бараанның өртээнин өзерин маная, аъш-чем продуктуларын садыларга, базаларга, будүрүлгелерге үр тудун, чыттырып келгениниң олар үрелип, врип-чыдып, дүдүп баксыраан. Ындыг аъш-чемни актыларындан, төгериңден харамнангаш, магазиннерже киириптерге, чон ону садып ап, чемге ажыглаваш, хораннаның турар. Бо хүнүерде Чөөн-Хемчик районда ниитизи-биле бежен ажыг кижи ижинщейүндүнүң дизентерия деп аарындан аараан. Оларның үжен ажыы бичин чаштар колдуунда садык назылыглар. Үрелип, дүдүксүй берген колбаса чигениниң хораннангаш, ийи харлыг бир бичин кижи амы-тыныңдан чарылган.

Үреличел аъш-чем продуктуларын үр шыгжаанындан, кадагалаарының чурумун хажыткаңындан кайы үеге чедир шыгжан болурунун хуусаазын айтып бижээн сертификат (шынар дугайында бадыткал бижик) документилериниң чок болганының үжүрүндан үрелген, үеэи эрткен чем аймаан кайы хамаанчок сатканындан, кижилериниң оон хораннанын турары ол. Аъш-чем продуктуларын будүрүп үндүрүп турар будүрүлге чери-даа, ону садып ап, сайгарып турарлар-даа бараанын чүгле улуг өртекке чедиргеш, оон хөй ажык-кончаа киирип алыр дээн артык сеткилден бо хай-халап үүүп турар. Ынчап кээрде экономиктиг кризис артымда ажытталып алганнарның чүве тоовас, херексевес чоруу сеткил хоозуралынга чедирип келгени бо ышкажыл. Ёзулуг саботаж бо эвес чүве бе?! Саботаж эвес-даа болза, оон гарыг болуп хоочурап бар чыдар бир онзагай, чаа хевири бо эвес бе? Кижи, оон чаагай чоруу, кадыкшылы дээш сагыш салыр үе кажан келир чүвел?

Эрткен чылдың ноябрьда Абаканга будүрүп үндүрген быштак үр шыгжаттывганындан дүдүп баксыраш, хөөп үүп келген. Чеди рубльдин быштаан ам бир килограмм-да-ла 70 рубль дээш садарга, ону кым алыр боор. Бо чижектиг, хөй микроб ижээни болган, улуг өртектиг аъш-чем халдавырлыг болбайн канчаар. Бо бүгү ажыг-шүжүгге, аар өртектиг эмнээшкинерге, оон кедерезе, ижинщейүндүнүң эмнеттинмес, хоочургай аарыгларынга кижилерни чыгап келгени ол-дур.

Өртек-үнезинин аарындан садыларга үр чыдып келген дээн ышкаш чемни чонга садып болбазын районнуң СЭС эмчилери районнуң садыг килдизиниң эргелекчизинге, райпо даргазынга чаңгыс эвес удаа сагындырып келген. Оларның сагындырыгны херекке албаанының тодаргай барымдаазының чижээн үстүнде саннар көргүзүп турар-дыр.

Бараанны чаагай, дүдүк продуктуларны ясли-садтарга база сыгапкан. Ол аъш-чем ам ында баргаш база-ла уламна үрелип чыдар. Хуусаазы эрткен ак-саржагны, повидлоны болгаш оон-даа өске чемни кондитер кылыгларының «Лакомка» магазиниинге сыгаар чадавас. Ол шехтин будүрген аъш-чем бараанныңдан, чижээлээрге, рулет, торт дээн ышкаш продуктулардан хораннанып турган кижилер мурнунда база таваржып турган өөрээн сеткилвис илередип тур бис.

Комбу МААДЫ.

ШЫНАП-ЛА СТАЛИННИҢ ОГЛУ БЕ?

«Сталиниин оглу мен» азы «Сталиниин оглу-дур» деп бадыткаар, дээн оралдажыышкыннар моон мурнунда Россияга болгаш өске-даа чурттарга турган. Чижээ, Иракты президентизи Саддам Хусейнин «Сталиниин оглу» деп хоозун чугаа 1991 чылда Грузияга нептерээн турганын «Шынның» номчукчулары утпаан боор. «Сталиниин сурас оглу мен» дээр кижи ам Азербайджанда тыптып келген. А ол шын-даа болуп магатчок. Ол дугайында материалды 1992 чылдың март 4-те үнген № 10 «Международный экспресс» солунга парлаан. Ону орус дылдан допчулап очулдургаш, моон адаанда парладывыс.

Паспорт ёзугаар ол кижини Закир Исмаил-оглы Мамедов дээр. Ынчалзажок ону бүгү кижилер Джаваншир — аныяк арзылан деп адай берген. Азербайджаның Гянджа хоорайының чоогунда бичин суурда назыны дөгүй берген азербайжан национал ыг кижи шола адынга чоргаарланыр. Ынчангаш бодун оол Мамедов эвес, а Сталин мен дээр.

Хөй кижилериң чугаалап, харын бадыткап турарын ёзугаар алырга, Мамедовтуң төрүттүнген төөгүзү мынды. Оон авазы аныяк чораан үеэинде Азербайджанга чок дээн чараш кыс турган. Үеэ-чергези ооллар аная ынакшаанындан угаанын оскунуп турган дижир. Кыс боду кедергей кежээ, ажылгыр, ынчангаш күрүениң бедик шаннадынга четкен. А бедик шаннаддарны «бүгү улустарының адазы» Кремльге боду тыпсыр турган. Хөй мурнакчылар-биле кады демги кыс бир катап Сталинге чеде берген. Коба чараш кыстың эскерип каан болгаш оон характары Азербайджандан келген уругдан мраваан...

Оон сөөлүнде чүү болганы чүгле бурганга биллингир боор. Ынчалзажок азербайжан кыс чогуур хуусаазында оглун — Закирин төрүп каан. Чүвениң шынын оглунга ол үе үеде чугаалаваан келген. А чырык өртемчейге канчап бодараанының дугайында Закир кажан өзүп келгеш, билип алган сөөлүнде оон амыдырал-чуртталгазы дыка өскерилген. Амыдыралының мурнуку хевириндеи Джаваншир бүрүн ойталааш, Кремльде «даг чурттутнун» хевиринче бүрүн кирипкеи. Бирги эзэчегде бажының дүгүн, салын Сталин ышкаш үндүрүп, галифе чүвүрүп, френч дээр чартык шериг хевирлиг хөрек хевин кедипкеи. Сталиниин дансазы ышкаш, шак ындыг дансаны садып алган, таакпылаар авнын безин «улустар адазының» таакпыларды ышкаш. Үнү болгаш чугаалаар аяны база Сталиниин ышкаш болу бергеи. Оон арын-шырайы Сталинге кедергей демей.

Закириң иштики сагыш-сеткили база өскерилген. «Адазы» ышкаш, күрүне чүү «мээн мойнумда, ооргамда» деп бодап, ол дугайын амдаа медеглеп чоруур. Ол канчаар амыдыран чоруурул? «Сталиниин оглу мен» деп бодун чарлаан сөөлүнде Джаваншир бүдүрүлге азы өскедаа чевлерге ажылдап көрбээн. Ажылдаар арга-лыг болгаш хүлээлгелиг турган. Ынчалзажок «улустар адазының» оглу канчап хөлечиктээр боор? Бодунуң бажыныңын чанында участогунун күселиби-биле колдуунда чурттап чораан.

«Сталиниин сурас «оглу» тывылган дугайында медее нептерээн сөөлүнде кино болгаш фото-чурук тыртыпаан кижилер Закирге дүне-даа, хүндүс-даа келир турган. А «бүгү улустар адазының» оглунуң фото-чуруу» он-он эвес, э чүс-чүс муң, харын миллион автомашиналарның мурнуку шилдерниге эдилдир чыпшына берген. Фото-чурук кылыр кижилер хөй муң рубль орулганы алган. А сураспай көпеек-даа албаан: «бүгү улустар адазының оглунга» ындыг орулганын хөрээ чок!

Иосиф Джугашвили-биле кедергей дөмей болганына Закир Исмаил-оглы Мамедов сөөлгу үеде улам чоргаарланыр апарган. Гори хоорайның чурттакчылары (И. В. Сталиниин төрүттүнген черн) Закирни барык хүнүн чыгам чалаар. Чайыннанчак ак өн «форд» деп чиик лимузин автомашинаны (Гориниң чурттакчылары лимузинни Гагаринден садып алган чүве-дир) поокта чаа Закирге белек кылдыр хаваска берген. Оон сөөлүнде Гори хоорайга чаңгыс-даа куда «дириг» Сталинни киржилгеи чокка, оон өөрээл сөзү чокта эртпестээн. Закир тускай чалаачылыг, чайыннанчак лимузин автомобильге ол олурупкаш, куда дүшкеи чеге хап келирге, чылганнар диниттиг алыш саскаашкыны-биле «улуг Сталинге алдар!» деп кыйгылар-биле уткуруу чаңчыл болу бергеи. Чүгле ханчыс кудадан безин Закирниң ажыр белээ миллион рубль чедип турар. Ынчангаш Закириң хуузунда өөчүү миллион эвес, а миллиард акша ажа берген.

«Сталиниин» ам чүгле Гори, Гянджа эвес, харын Грузиниың өске-даа хоорайларынга кудаже, төрүттүнген хүн байырлалынче база чалап эгелээн.

Ирина МАСТЫКИНА.

ЧҮГЛЕ ОГЛУМ ДЭЭШ ЭВЕС

Эргим редакция! Силерге бир дугаар чагаа бижип олур мен. Мээң болгаш чоок төрелдеримнің төнчү чок хилинчектеннишкининиң түңнелинде силерге ынчангы сеткилимнин хаңызыдан дуза дилеп бижип орарым бо.

Эрткен чылдың эгезинде оглум Орлан Ондар (19 харлыг) аар аараан. Район болгаш республика эмнелгелериниң урология салбырынга шаг ботка эмнедип келди. Эмчилер гломерулонефрит деп диагноз салган. Бүүректери аарып турар кижи-дир шиин. Маңаа эмнээр дериг-херексел чоогундан оглум Красноярскиниң край эмнелгезинде эмнедип чыдар. Моон чоруурда байдалы дыка берге апаргаң турган кижи болгай. Бүүректерге ханыы кезек болгаш-ла (2-3 хонгашла) тускай аппараттың дузазы-биле эргилдирип, бүүректериң ажылдаарынга идиг бээр арганы ажыглап турар.

Көрүп ора-ла, ол хире хып дээн назыда оглуи кижи канчап оскунар. Оомну эмнедип алыр дээш ажылагый-даа чок, акша-төгерик-даа чок артым. Төрелдөргүл чонумдан чеже дилеп-мем дээр. Дузалажыр турулар, четтирзим дээр мен. Кап катап оглумга чедип, ону ажаап-тежээп, аалчылар бажыңы хөлезилеп алгаш, аная доктаап, оглумга херек дээн чем дилеп, саттынып, түрүм көрдүм. Орук-чирик өртээнин улгатканы ким-даа билир. Аалчылар бажыңының өртээ мырыңай чүден берге чүве болду. Моон тыптының алган бичин аъш-чемим турган-даа болза, аарыг кижиниң чиксээн, оон аарынга таарыжыр чем тып алыры берге-ле чорду. Край эмнелгениң эмчилери бистің байдалывысты көрүп, билип, кээргээн сеткилин илередип, «Чүге черле бодунар-га — Кызылга мындыг зериг-херекселдерлиг кабинет ажыдарын негевес улус силер» деп чемелеп, сүмелеп турдулар.

Оглумнуң байдалы бичин чүгээртээрге. Барнаудее чорулар деп турар. Аная нарын кезиишкин кылыр. Донор бүүректери салыр ол нарын кезиишкиниң өртээ 75 муң рубль. Чүгле чаңгыс гемодеолиз эрттиргени дээш безин 28 муң рубльдин бистің Кадык камгалал министерствозуе Красноярск эмнелгезинге төлээр ужурлуг чүве-дир. Өршээзинде! Бис ышкаш бөлүүн кижилериниң назыда-даа ажылдап, тып шыдавазывыс түп-дур. Бистің күрүевис кижи дээш ол хире ада сагыш салыышкын кылып турарынга күүк базып сөгүрүүр. өөрүп четтиргеним илередир безин сөстер тыпшас-тыр мен.

Кызылга чедип келгеш, оглумнуң эмнедип турган эмчизинге Красноярск эмчилериниң ол сүмезин чугаалаарымга, ол сүмени деткиди: «Бисте ындыг аппарат бар. Ону таарыштырып турбуп алыр чер чогундан ол ажыглаттынмайн аная чыдар. Харын-даа ладарын бажсыраар чеже берген. Бо айтырыгны удуртулга мурнунга чеже катап салбадыыс дээр. Түшнел чок...» — деп, аныяк эмчивис Анна Өмүнеевна Кара-Тоннуг чугаалаарга, мырыңай кайгаң калдым. Оглумга таварышкан кара сагыштыг ол аарыг ам чаа тыптып келген аарыг эвес-тир. Ындыг аарыгдан чер чедип шыдавас. шыдалбыра чок чеже-чеже кижилер кара черде бажын салганыл?! Ылаңгыя аныяк кижилериң бо диагноздан хорап турары каракка чалаңныг, чаржыңчыг-даа. Аарыг-човуланга таварышпайн турган, «Шын» солунга малчыннар эмнелгезинге чаа салбыр (бүүрек аарыглары эмнээр) ажытса кандыгыл деп айтырыг кедүрген маргыдаалыг материалдарның үнүп турганын аная номчуур турдум. Ынаар ханы сагыш-даа салбас турдум. Ам кээ оны сактып, ол айтырыгның чугулазын бодап олур мен.

Оглумну эмнээни дээш Красноярск эмнелгезинче хөй түп акшаны бистің министерство шилчидер болган. Ол дээш чазаамга, хүндүлүг министрлериме назыда тейлээр мен. Ие кижиге толу ышкаш эргим чүве кайда боор. Ынчангаш мээн болгаш эмчилериниң дилээн чогумчалыг кылдыр шиитпирлежип бээрин дилеп, бүзүреп турар кижидир мен.

Тыва чоннуң күзели, идегели-биле соңгуш алганы (мен база Ш. Д. Ооржак дээш бадылаашкынын берген мен) Тыва Республиканың бирги Президентизи Шериг-оол Дизикикович Ооржактан база бо-ла дилаамни кылдым.

Ошку-Саар ОНДАР.
Чөөн-Хемчик район.

ХУУ СЕТКҮҮЛ

«...Бистің сорулгавыс —чазыылдыг, сарыылдыг, чүлдүчүректиг кижи амытаның амы-хууда өөрүшкүзүн үлежип азы мунгаралыг үлежип, оон өг-бүлезинге, чоок кижилери-биле ижин-кара чокка хөөрежиринге ада-өгбенің чаны ышкаш авыралдыг, хадуңнаның аксы-дылы ышкаш хайыралыг болгу дег чогаалдарны садып алыкчыга бараалгадыры...»

Тыва чогаалчы Алдын-оол Даржаның болунун акшатегерин-биле парладып кылдырган сеткүүлүнүң бирги арны ындыг сөстерлен эгелээн.

Хуу сеткүүлден чогаалчының 1975 чылдан бо хүннерге чедир бижээн чамдык шүлүктерин, «Улуг арт» деп романдан үзүндүнү база шажыл дугайында үүлдерин оон номчуп болур.

Хуу сеткүүлүн тиражы — 200 кезек. Өртээ —дугуржулга ёзугаар.

(Бистің корр.).

«Ойтулааш» деп чүл?

ЧОННУҢ ЧАҢЧЫЛДАРЫ, ААС ЧОГААЛЫ

«Ойтулааш» деп чүл? Ындыг эгелиг үүл чоокта чаа «Шынга» парлаттынган. Үүлдүн кол сорулгазы — чоннуң уттундурган азы амгы үеде херекке алдынмаштаан чаагай чаңчылдарын катап тургузарынче, кайыдал чоннуң алдындан артык бедик үнелиг эртинези болур оон эң эки аас чогаалдарын сактып, чырынче кыйгырыг болган. Оон-биле тудуш холбаштыр амгы үениң аныяк салгалы бодунуң чонунуң төөгүзүн, оон хөгжүлдезиниң эрткен нарын оруун шын билип алыры база эргежок чугула.

Ынчангаш «Ойтулааш» деп чүл? деп материалга хамаарыштыр өлөөн каш чагааларны редакция алган. Чагааларның дончуулдын кылырын үүлдүн авторунга редакция дааскан.

1992 чылдың январь 23-те № 15 «Шынга» парлаттынган ол үүлге хамаарыштыр боттарының бодалдарын илергейлээн болгаш чамдык кожамыктарны чоннуң аас чогаалындан сактып бижээн чагааларны хамыкты мурнай редакциже Ак-Довурак хоорайда **Самбуу Куулар**, Улуг-Хем районнуң Арыг-Узүүнде **Дажы-Донзуп Мартан**, катап тургустукан Чаа-Хөл районнуң Ак-Туруста **Май-оол Базыр** олар чоруткан.

Солунга ындыг темалыг материалдың парлаттынганын бижикчилер үүлдүгүзүнүң деткээн. Чижээ, М. Базыр мынча деп бижээн: «Алексей Дугержаның материалын үүлдүгүзүнүң, аная каттыжаардыр мен». «Ойтулааштың» кожамыктары, аялгалары чоннуң аас чогаалы болуп, ол үениң аныяктарының сагыш-сеткилинге өөрүүчүт, таалалчыг хөөннерни болдуруп турганын чагааның автору айыткан. Редакциже оон бижип чоруткан кожамыктарының арызында мындыг одуруглар моон мурнунда парлаттынганын эскербээн мен:

Үнер болза, үнден, уруг,
Үнээргетпейн үнден, уруг,
Үзүк чалдыг Шавыдарның
Үттүг-чарны шылай берди.
Келир болза, келден, уруг,
Хенергетпейн келден, уруг,
Кежээ мунар Хертеш-Ойнун
Хендирбези шылай берди.

Д.-Д. Мартанның бижээн чагаазында - 40-50 чылдарда «Ойтулааштың» кожамыктары бар. Чижээ,

Боом даглап, халып ашкан
«Победаны» дозар сен бе,
Бодал, сеткил өскериген
Бодун эжиң сургаар сен бе?
Саян сынын ужуп ашкан
Самолётту дозар сен бе?
Сагыш-сеткил өскерилген
Сарыын мени сургаар сен бе?

Чаа-Хөлге суурга чоокшулап келгеш, ойнаан ооллар ол-да чылдарда мынчаар ырлажып турганын - чагааның автору сактып бижээн:

Куду Чаа-Хөл унунайдан
Кудук касса үнмес деп бе,
Курлак чедир мөгейгештин
Кулдаза келбес деп бе?
Алдыы Чаа-Хөл унунайдан
Аржаан касса үнмес деп бе,
Анай-кара сарыымайны
Аалдаза келбес деп бе?

Бо болгаш өске-даа кедээ бижикчилериниң чагааларында кирген кожамыктарның арызында чогуур тайылбырны негээр ырлар база бар. 50 чылдар үеэинде ойнаан ургулларның, ооллардың чамдык кожамыктары эрге-чагыргаңын, хөй-иинти организацияларының төлөөлөкчиларинге хамаарыштыр чүге чөнгээ хевирлиг болу бергениниң чылдагаанарын «Ойтулааш деп чүл?» деп тайылбырлаарын үүлүмге оралдашкан мен. Чижээ, кедээ Совет даргазы турган Сараваага (оон чогум шын фамилиязы — Сарамаа) хамаарыштыр хүндүткел чок мындыг кожамыктың чылдаганы — ойнаан ургулларга удур каржы хемчеглер болган:

Сайлыг-Сайыр кежин
чыткаш.
Сараваага тутпурдувус,
Сараваа деп сарыг ашак
Санап турган, бижип алды.

Аймак-сөөк, кожуун-суму ылгай көрүп, чер-чуртувуступ чонунуң найыралын быжыглаарынга идиг берип шыдавас, харын шончактыг кожамыктарны тайылбыр чокка солунга парлаваны черле биллингир. Чижээ, Самбуу Кууларның чагаазында карасалдар дугайында кожамык («Шынның» кедээде бо корреспондентизин бичин-даа чемелевес мен—«Ойтулааштың» кирижкчилери ынчаар ырлажып турганын бодум база билир мен) тыва чоннуң өөзүн эвес бөлүүн дорту-биле дорамчылааны илдеп,

Ол ышкаш Чаа-Хөлдүң ойтулаштаан чамдык оолларының бир кожамык ырызы чүгле ургулларның эвес, харын түлүштериниң улуг назылыгларының киленээшкинин болдуруп турганын билир мен.

Чоннуң чаңчылдарындан, аас чогаалындан, аялгаларындан чүгле эң чаагай чаңчылдарны, эки чогаалдарны, аялгаларны шилип алыр, амгы уран чүүлүүстү ооп-биле байлакшыдар, көөдеңер, шаандакы салгалдарның төөгүзүнге, турасказынга төлептиг болур ужурлуг бис. Мурнуку, амгы ,моон соңгаарны, тодаргайларга, бистің сөөлүүстө бодараар, чурттар, изивис базар салгалдарның харылзаалын чүгле үзүктелдирбес эвес, харын улам улаштырар, быжыглаар сорулгалыг бис. Ынчангаш чоннуң аас чогаалынан; оон иштинде «Ойтулааштың» кожамыктарындан, тоолдардан, тывыэыктардан, үлегер чугаалардан чыныды демдеглелди кылыр бодалдыг мен. Ынчаарга сактып келгени-биле ындыг кожамыктарны болгаш өскедаа ыры сөстерин бижип чорупкан эштерин автор эргези бүрүн камгалаттынган, демдеглеттинген турарынга чиглиишкин турбас.

Төрээн черин, оон өөдүрчаагайын, улустарының найыралын, оон тургузукчу күш-ажылын, чаагай сеткилдиин мактап, алгап-йөрээн ырлаан кожамыктар, таалалчыг аялгалар бар болгай. Чижээ, мындыг ыры одуругларын болум хуумда бедин-биле үнелээр, чарашынар мен:

Алды айның айдыңында
Алаак черге чыглыылыңар,
Анай-хаактың чинрбейин
Чара долгап ойнаалыңар.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

СОНУУРГАКТАРГА

УЗУН НАЗЫЛЫГ БОЛУР ДЭЭШ

Кижиниң узун назылыг болурунун айтырыы шагдан бээр бүгү кижи төрелгетенин дүвүредип келгеи. Ынчангаш кижилер узун назылыг чурттаар дээш бүгү-ле арга-ларны ажыглап турган. Чижээ, кыдат хааннар мөңгүн суун, алдын үүрмээн өй-тавында хемээлбиле эм кылдыр ажыглап, дадарбас ол будумелдер янзы-бүрү аарыглардан кижи организмин камгалаар, узун назылыг болурунга дузалаар деп санап чораан. Амгы үеде мышык деп химиктиг элементтиин хенгир кезиин мал чеминге холуп турар. Ол будумелди эмге ажыглаарга, рак аарыгын халдашкынындан кижиниң организмин камгалаар деп, АКШ-тың болгаш Германианың эртемден эмчилери сорап чорган.

СУГ ХЕМЕЗИНГЕ ДӨМЕЙ...

Непаниның эргезинде Балеар ортулукта Педро Алмейра чоокта чаа болунуң хуузунда спорт самолеттуга одуруткаш, агаарже көдүрүп үнгеи. Самолет хеметтен талай кырынче бадыпкан: оон оң талакы чалгынының ортаа кезии оорлуп калган болган. Спортчу Алмейра кедергей корткан: самолёт далай кырынга кээп дүшкен. Ынчалзажок спорт самолёду далай дүвүнче карбээн: суг хемезинге, дөмей болган. Ийи шак дургузуунда далайга ол эжиндирип чорда, бир судноога спортчуну үндүрүп алган.

Э. ПРЕСЛИГЕ АЛДАР КЫЛДЫР

Рок-н-ролл хааны Элвис Преслиге алдар кылдыр оон чуруун көргүскен почта марказын АКШ-ка 1993 чылда парлап үндүрерин белеткеп турар. Ол кижиниң чуруу-биле кады почта марказын парлап үндүрериге хөй кижилер АКШ-та удурланып эгелээн. Чижээ, Нью-Джерси штаттан конгресс кежигүнү Мардж Рукема медеглеп кылган: «Преслиг дээргекара-таакпы аймаан ажыглап, арагалаар, хөрээженнерге туралыг чораан кижи. Ынчангаш оон чуруу-биле кады почта марказын парлап үндүрери кижи мөөгүшынарынга үүлдешпес болур».

(ПАРЛАЛГАДАН).

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал дүвүренчиг

БАГАЙ БЕЛЕТКЕЛДИҢ УРЖУКТАРЫ

Чаңгыс башкы айы төнер четкен. А Барыын-Хемчик районуун девискээринде кышкы байдал хевээр. Улуг хар, хөртүк эриәән, харын-даа чамдык чылыг хүннер болгаш харны бичии эридип каарга, ол ам дедир доштаалдыр дөнгеш. Шынап-ла, кыштың аагы чаче эглип келгени бо. Районуун совхозтарында чамдык малчыннарын коданнарынга эдип чорааш, ажыл-агыйларын директорлары-биле чугаалажып, кыштаглаашкынын байдалы-биле таныжып көөргө, районда мал ажылы аажок дүвүренчиг болгаш берге дээрзи билдингир болду.

— Районуун совхозтарында мал кыштаглаашкыны амгы үеде кончуг берге болгаш нарын байдалда эртип турар. Мал чеминиң курлавырлары төнген. «Дөн-Терезин», «Шекпээр», «Барлык» совхозтар Хакасиядан саваны сөөртүп турар. Чулуктуг мал чеми — силос февраль айның эгезинде түнген. Совхозтарның директорлары немелде мал чемни тыптынары-биле чогуур хемчеглерни ап турар. Чаш мал төлүнге болгаш шээр, бодаа малда хорамча хөй. Чүгле февраль айда шинтинин малындан 284 баш бода (колдуунда сарлыктар), 2696 баш шээр мал, 11 чылгы өлүп хораан — деп, районуун агроүлетпүр каттыжылыкының улуг зоотехниги Э. М. Куулар чугаалады.

Амгы үеде районуун ажыл-агыйларында хой ооллаашкыны колдуунда дооступ турар. Март 1-де медээ-биле алырга, ажыл-агыйларда 8788 чаш хураган бар. Эрткен чылдың бо үезинде районга 14.984 чаш хураган немешкен турган. Чаш мал төлүнге хорамча хөй, 1940 хураган төрүттүнген соонда хораан. Бо чылдың январь, февраль айларында районуун совхозтарында 3651 шээр мал, 503 бода мал өлүп хораан. Эрткен чылдың бо үези-биле дөнгөөргө, өлген шээр мал 2554 баш, бода мал 419 баш хөй болган. А ам март айда бо көргүзүүлер улам немежип, көвүдээр дээрзин байдал көргүзүп турар. Шээр малдың өлүп хораан чоруу «Барлык», «Шекпээр» совхозтарда хөй. Эрткен ийн ай иштинде «Барлык» совхозтан 1309 баш, «Шекпээрден» 1139 шээр мал өлүп хораан. «Хемчик», «Аянгаты» совхозтардан 200 ажыг сарлык өлген. Совхозтарның АҮК-ке киирип турар медээлериндe өлген чаш, шээр, бода малдарның үүдүн ажок озалдаңыр, харын-даа ол медээлерге өлген малдың санын эвээжедип турар фактылар ам-даа уламчылап турар. Чамдык сан-түүнер кадарчыларда бар, чаш мал төлү-биле бөдиңген медээлер дүүшпейн турар-дыр. Моңу черле чажыңбайн, шыны-биле көргүзөөн чугула.

Чамдык ажыл-агыйларның директорлары, тускай эртемниглери байдал мыдыг берге, мыдыг бергелерге таваржып, хөй малывысты өлүрүп турардыр бис. Эрткен чылын район девискээринге өөт-сиген мурнуку чылдардан эки үнген, тарып алган тараазыстың, мал чеми культураларының дүжүү база шюру болган болгай. Ол хиреде районуун удуртур даргаларындан эгелээш, совхозтар директорлары кышка хынамчалыг белеткенир, четчир мал чемни курлавырлап алыр талазы-биле чогуур хемчеглерни ап, ажылды эки организастап шыдаваан. Кол чылдагаан мында. Сиген кезилдезиниң үезинде организастыг ажыл четпес, сигенчилерни акша төлевирин эвээш түнге төлеп берип турган. Хөй мал чеми кестинмейн чыдып калган. Тарааны, оон саваны чогуур үезинде ажаан албаан, малга бастырып, чиртип каан. Бо бүгү ажыл-агыйжы эвес, харысалга чок чоруктун түнелии ам ынчалдыр көзүлген.

Кыштаглаашкын талазы-биле тургустунган штаб (даргазы С. И. Ильенков) көнгүс ажылдаваан; ноябрь айдан бээр штаб хуралын эрттирбээн. Ажыл-агыйларга быжыглаан районуун тускай бөлүктери практиктиг дуза чедирбээн, чогуур үезинде хемчег албаан. Чамдык ажыл-агыйларның директорлары байдал бергедээрге, дезин, өске албан-дужаалче киргилээн. АҮК-түң даргазы М. Б. Кара-Сал үр үениң иштинде аарып турар. Ажыы-биле чугаалаарга, районуун удуртукчу даргалары кышкы айларда «портфель, чымчак сандай» былаажып каапкан, ажылчын хевин кедип алган, Ийме суурнуң Ленин кудумчузун куду эртениң-не ажылынче далажын бар чоруур ортумак сынныг, тырыңмага-боттуг, бөдүүн, чугаакыр кижини бо-ла эскерип болур. Ол болза Сүт-Хөл районуун Карл Маркс аттыг совхозунуң хоочун механизатору Чечек-оол Сойзулович Монгуш-тур. Ону ында танывас, билбес кижи чок диве, хөөрем чок боор. Мээн безин билирим болза, оон ачазы Сойзул Чаңгаажыкович Монгуш бо Көк-Терекке ооларыбыле аттарга ажаазын сөөртүп алгаш, чеже чылдар иштинде тараа тарыгаан дээр! Ол-ла бүгү Чечек-оол Сойзуловичиниң сагыжында ам-даа арткан, уттундурбаан болгай. Бичин оол үезинде огород бригадазынга ажылдап, ногаа аймаан канчаар тарыырын сонуургап, билип алганы амыдыралга ажыктыг болганы чугаажок.

Бичин тургаш-ла, Иймеге Сесегениң тараажылары кайы хире хүндүткелдиг турганын база көрген. Ол чалыы чылдарында шак ыдыг кижилер дег чаагай тараанны өстүрериңе үлүүн киирер кижи болуксай берген. Ынчан техникага кым-даа ынак, оңу мунуксаар үе. Ону хандыр өөренип алыр дээш, Чечек-оол Сойзулович 1959 чылда Кызылдың № 1 КПТУ-га өөренип киргеш, ону доозун алгаш. Ам боду-даа, ынчангы кады өөренип чораан өөрү Ондар Сандаан-оол, Монгуш Серээ олар ам-даа машинаны, тракторну, комбайнны башкарбышаан, тараажы боон ажылдавышаан.

Ол совхозуңга кандыг ажыл кылбаан дээр! Комбайнерлеп, трактористеп, а чамдыкта амыдыралга херек апаргында, хой-даа кадарын чораан. Оон совхозка, колхозка ажылдап келген үжеп ажыг чылдары шупту Ийменин чери-биле холбашкан.

1990 чылда Карл Маркс аттыг совхозтуң механизаторларынга МТМ эргелекчизин боттары сонгуп алырын сүмелээн турган. Олар боданып, чажыт бадылаашкынче киирип турган, Чечек-оол Сойзуловичнин чаңгыс кижи дег сонгуп алганнар. Оларның оозу шын болуп, директорнуң томуйлаар чоруудан ынчаар үштүнгүр. Механизаторлар Чечек-оол Сойзуловичнин төлептиг, чүве мегелеес, кижилер-биле ажылдап билир, биче сеткиллиг кижи деп билир турганы ол. Ам ол бо ажылга үүнү кылып турарын сонуургадым көрейн.

Оон менээ чугаалааны болза:

— Мээн кол харылап турар үүлүм— совхозта бүгү-ле тракторларны, көдээ ажыл-агый машиналарын сеткээрге. Менээ трактористер дээш, өске-даа кижилер дузалап турар. Совхоз часкы, күскү сезон ажылдарын бергедээшкиң чокка эрттирип туру. Бистин көдээ суурда чамдык ооллар тракторун өлер, бажыңнар аразында мунуп, шаап база турарлар. Олар чүс метрге, бир километрге үнер солярканы санап өөренир болза эки. Оон өртээ чежел? Оон-биле ажыктыг ажыг кылыр херек. Бо саажылга үезинде ажылдап турар кижи бүрүзү харысалгазын бедик медерел билир ужурлуг.

Оон-биле канчаар чөпшээрешпес боор.

Чечек-оол Сойзуловичниң сеткеледе кады ажылдап турар өөрү чүгле үш кижи болду. А кажан ажыл бергедей бергенде, ийи-үш кижини немей хүлээп ап турар. Оларның аразында Монгуш Базаан Байыр-оолович нарын кезектерни станокка чөндүрүп турда, мергежээн шевер кижи. Сат Маңзыр-оол, Александр Намчын арга-дуржулгалыг хоочун механизаторлар. Оларның ажылының шыңары эки.

Чечек-оол Сойзулович боду өөрү-биле денге ажылдап, сүмележип турарын бо-ла көрүп болур. Бо үеде артык кезек тывылбас турда, Чечек-оол Сойзулович, алыс дарган чораан кижи болгаш, чамдык кезектерни эптей соп, дарганнап турар.

Монгуш Чечек-оол Сойзулович 1992 чылдың февраль айда бежен харлаан. Эш-өөрү аңаа база өөрүп, оон амыдыралчүрүтталгазынга ам-даа хөй-хөй чедишкиннерни күүзээнер.

Чечек-оол Сойзулович өгбүлезинге сагыш човангыр ада кижи деп билип алыр бис. Ийи оол, ийи уругларны кижизидип өстүрген. Улуг оглу малчын болуп ажылдап чоруур, бичии оглу Манган-оол шериг албаны эрттирип турар. Улуг уруу Шораана Чадаана хоорайда ПТУ-да тудуг мастериңге өөренип турар, а хеймер уруу Ийме школазының чедиги клазының өөренекчизи.

Чечек-оол Сойзуловичниң ажылдап турар черинден үнүп бар чыда, хериминиң иштин кезий көрүптеримге, ында септеттингей техниканы чысхаап каан, эмге-секселии илдеп. Чечек-оол Сойзулович эр-хей-дир. Иймете чаа чүүлдү эш-өөрү-биле кады кылып турар, ажыл-ижи-биле чонну кайгадып чоруур, бүзүреллиг, Ийменин, шынап, оглу-дур сеп. Ам-даа эвин күзедим.

Алдын-оол ОНДАР.

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларынга чүгле февраль айда 284 баш бода мал, 2696 баш шээр мал, 11 аът өлүп хораан

мыдыг бергелерге таваржып, хөй малывысты өлүрүп турардыр бис. Эрткен чылын район девискээринге өөт-сиген мурнуку чылдардан эки үнген, тарып алган тараазыстың, мал чеми культураларының дүжүү база шюру болган болгай. Ол хиреде районуун удуртур даргаларындан эгелээш, совхозтар директорлары кышка хынамчалыг белеткенир, четчир мал чеми курлавырлап алыр талазы-биле чогуур хемчеглерни ап, ажылды эки организастап шыдаваан. Кол чылдагаан мында. Сиген кезилдезиниң үезинде организастыг ажыл четпес, сигенчилерни акша төлевирин эвээш түнге төлеп берип турган. Хөй мал чеми кестинмейн чыдып калган. Тарааны, оон саваны чогуур үезинде ажаан албаан, малга бастырып, чиртип каан. Бо бүгү ажыл-агыйжы эвес, харысалга чок чоруктун түнелии ам ынчалдыр көзүлген.

Кыштаглаашкын талазы-биле тургустунган штаб (даргазы С. И. Ильенков) көнгүс ажылдаваан; ноябрь айдан бээр штаб хуралын эрттирбээн. Ажыл-агыйларга быжыглаан районуун тускай бөлүктери практиктиг дуза чедирбээн, чогуур үезинде хемчег албаан. Чамдык ажыл-агыйларның директорлары байдал бергедээрге, дезин, өске албан-дужаалче киргилээн. АҮК-түң даргазы М. Б. Кара-Сал үр үениң иштинде аарып турар. Ажыы-биле чугаалаарга, районуун удуртукчу даргалары кышкы айларда «портфель, чымчак сандай» былаажып каапкан, ажылчын хевин кедип алган, Ийме суурнуң Ленин кудумчузун куду эртениң-не ажылынче далажын бар чоруур ортумак сынныг, тырыңмага-боттуг, бөдүүн, чугаакыр кижини бо-ла эскерип болур. Ол болза Сүт-Хөл районуун Карл Маркс аттыг совхозунуң хоочун механизатору Чечек-оол Сойзулович Монгуш-тур. Ону ында танывас, билбес кижи чок диве, хөөрем чок боор. Мээн безин билирим болза, оон ачазы Сойзул Чаңгаажыкович Монгуш бо Көк-Терекке ооларыбыле аттарга ажаазын сөөртүп алгаш, чеже чылдар иштинде тараа тарыгаан дээр! Ол-ла бүгү Чечек-оол Сойзуловичнин сагыжында ам-даа арткан, уттундурбаан болгай. Бичин оол үезинде огород бригадазынга ажылдап, ногаа аймаан канчаар тарыырын сонуургап, билип алганы амыдыралга ажыктыг болганы чугаажок.

Бичин тургаш-ла, Иймеге Сесегениң тараажылары кайы хире хүндүткелдиг турганын база көрген. Ол чалыы чылдарында шак ыдыг кижилер дег чаагай тараанны өстүрериңе үлүүн киирер кижи болуксай берген. Ынчан техникага кым-даа ынак, оңу мунуксаар үе. Ону хандыр өөренип алыр дээш, Чечек-оол Сойзулович 1959 чылда Кызылдың № 1 КПТУ-га өөренип киргеш, ону доозун алгаш. Ам боду-даа, ынчангы кады өөренип чораан өөрү Ондар Сандаан-оол, Монгуш Серээ олар ам-даа машинаны, тракторну, комбайнны башкарбышаан, тараажы боон ажылдавышаан.

Ол совхозуңга кандыг ажыл кылбаан дээр! Комбайнерлеп, трактористеп, а чамдыкта амыдыралга херек апаргында, хой-даа кадарын чораан. Оон совхозка, колхозка ажылдап келген үжеп ажыг чылдары шупту Ийменин чери-биле холбашкан.

1990 чылда Карл Маркс аттыг совхозтуң механизаторларынга МТМ эргелекчизин боттары сонгуп алырын сүмелээн турган. Олар боданып, чажыт бадылаашкынче киирип турган, Чечек-оол Сойзуловичнин чаңгыс кижи дег сонгуп алганнар. Оларның оозу шын болуп, директорнуң томуйлаар чоруудан ынчаар үштүнгүр. Механизаторлар Чечек-оол Сойзуловичнин төлептиг, чүве мегелеес, кижилер-биле ажылдап билир, биче сеткиллиг кижи деп билир турганы ол. Ам ол бо ажылга үүнү кылып турарын сонуургадым көрейн.

Оон менээ чугаалааны болза:

— Мээн кол харылап турар үүлүм— совхозта бүгү-ле тракторларны, көдээ ажыл-агый машиналарын сеткээрге. Менээ трактористер дээш, өске-даа кижилер дузалап турар. Совхоз часкы, күскү сезон ажылдарын бергедээшкиң чокка эрттирип туру. Бистин көдээ суурда чамдык ооллар тракторун өлер, бажыңнар аразында мунуп, шаап база турарлар. Олар чүс метрге, бир километрге үнер солярканы санап өөренир болза эки. Оон өртээ чежел? Оон-биле ажыктыг ажыг кылыр херек. Бо саажылга үезинде ажылдап турар кижи бүрүзү харысалгазын бедик медерел билир ужурлуг.

Оон-биле канчаар чөпшээрешпес боор.

Чечек-оол Сойзуловичниң сеткеледе кады ажылдап турар өөрү чүгле үш кижи болду. А кажан ажыл бергедей бергенде, ийи-үш кижини немей хүлээп ап турар. Оларның аразында Монгуш Базаан Байыр-оолович нарын кезектерни станокка чөндүрүп турда, мергежээн шевер кижи. Сат Маңзыр-оол, Александр Намчын арга-дуржулгалыг хоочун механизаторлар. Оларның ажылының шыңары эки.

Чечек-оол Сойзулович боду өөрү-биле денге ажылдап, сүмележип турарын бо-ла көрүп болур. Бо үеде артык кезек тывылбас турда, Чечек-оол Сойзулович, алыс дарган чораан кижи болгаш, чамдык кезектерни эптей соп, дарганнап турар.

Монгуш Чечек-оол Сойзулович 1992 чылдың февраль айда бежен харлаан. Эш-өөрү аңаа база өөрүп, оон амыдыралчүрүтталгазынга ам-даа хөй-хөй чедишкиннерни күүзээнер.

Чечек-оол Сойзулович өгбүлезинге сагыш човангыр ада кижи деп билип алыр бис. Ийи оол, ийи уругларны кижизидип өстүрген. Улуг оглу малчын болуп ажылдап чоруур, бичии оглу Манган-оол шериг албаны эрттирип турар. Улуг уруу Шораана Чадаана хоорайда ПТУ-да тудуг мастериңге өөренип турар, а хеймер уруу Ийме школазының чедиги клазының өөренекчизи.

Чечек-оол Сойзуловичниң ажылдап турар черинден үнүп бар чыда, хериминиң иштин кезий көрүптеримге, ында септеттингей техниканы чысхаап каан, эмге-секселии илдеп. Чечек-оол Сойзулович эр-хей-дир. Иймете чаа чүүлдү эш-өөрү-биле кады кылып турар, ажыл-ижи-биле чонну кайгадып чоруур, бүзүреллиг, Ийменин, шынап, оглу-дур сеп. Ам-даа эвин күзедим.

Алдын-оол ОНДАР.

БУТ КЫРЫНГА ТУРУП ШЫДАПТАР БИС

Танды районда чаа тургустунган «Межегей» аттыг бүдүрүлгеде кооперативтер, биче бүдүрүлгелер бот-тускайлан ёзу-биле ажылдап эгелээнинден бээр бир ай ажа берген. Оларның эн-не улуу, эн-не шыдал-быралы — «Кара-Булун» кооператив. Бо коллективтиг экономиказының үндезинин ында сүт-бараан фермазы, суггаттыг шөлдер тургузар. Совхоз коллективтиг бүдүрүлгеже шилчип турда, оларга ангы-ангы марканың 23 тракторун, өске-даа техниканы берген. Олардан ам часкы хову ажылдары эгелегиже чедир 3-4 хире трактор септелгеге артып калыр. Сөөлгү хүннерде, чижээ, К-700 дээр тракторуун коробказы чок турган, ону ам тып алган.

Техника септелгезин кооперативтиң механизаторлары боттары кылын, оларны часкы ажылдарга белеткеп турар. Ол-бо тыптынып, хайдынып турза-турза, септелгениң байдалынга шаптык када бээр чүүлдерге таварышпаан, кижи бүрүзү-ле кылган ажылынга харысалгалыг чоруун көргүзе берген. Тараа чаштырыкчыларының улуг септелгези доозупкан, ам колдуунда үүрмек ажылдарынче шилчээн. Андазыннар база белен. Кара-булунчулар часкы тарылгага херек техниказын ынчаар белеткеп, ынчан ажылдаар кижилерни четчелеп, кандыг техникага ажылдаарын хувааган. Механизатор кадрларның саны четчир болганы-биле харын-даа артык күш бар болуп турар. Ынчангаш «К-700» дээн ышкаш күчүлүг тракторларга эвлечеллиг ажылдаарын организастаар деп дүтүрушкан. Ынды болганда механизатор бүрүзү бо чүгүлге ажылдың хажымызынга артын калбас ышкажыл.

Час бодунуң долу эргезинче кирип эгелээнин-биле кады суггаттыг шөлдерни хөгжаараары, буга-сумуннар уннарын аштап арыгларары, шөлдүң участок бүрүзүнге суггнуп ден-дески хуваалдалыг болурун көрүү база аңаа ажылдаар кижилерни четчелээри ышкаш айтырыгларны кооперативтиң удуртукчулары амдан эгелеп шинтпирлеп эгелей берген. Бир-тээ, шөл суггаттыг болганда, аңаа чүгле кижи күжү эвес, а техника база херек болгай. Ол чокта чүгле хой-биле канчаар күш иеттинген боор. А суггаар ужуруг шөлдүң хемээн улуг: 1110 гектар. Оон шуптуунга чаңгыс ыдыг өскенчер тарыыр. Аңаа тарылга шөлү 2200 гектар. Оон иштиңден 1000 гектар хире шөлдү кызыл-тас ээлээр, а 400 гектарынга арбай, артканнарынга чаңгыс чылдыг культураларны чаштырар. Оон кадында бо кооператив бодунуң белеткеп алганы силозунуң, сенажының чартының «Межегей» аттыг бүдүрүлгеге дугурушкан керээ ёзугаар белеткеп бээр. Арткан мал чемни колдуунда-ла сүт-бараан фермазынга ажыглаар.

— Часкы хову ажылдарынга белеткел, аңаа механизаторларның киржилгези кандыг болуру, сезонуг ажылдар үезинде күш-ажыл кылып шыдаар ажылчыннарның хуваалдазы билдине берди. Ынчаарга силернин бо кооператив болза чаа тургустунган болгай. Ынчан, кажан ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозту кооперативтерге, биче бүдүүлгелерге хуваап турда, кара-булунчулар борта колхоз тургузуп алырын кончуг кыыткан үлүс болгай. Ынчалза-даа ниити бадылаашкын түнелии-биле ол күзелинер боттанмайн барган. Кооператив кылыр ол хевээр артын калдынар. Силернин бот-тускайлан ажылчыннарны ынчаар эгелээн. Бегелер туган-даа, турарлаа аңаар-ла ыйнаан. Амгы аңга-шинээнер дугайында чүү чугаалаан болуп силер?— деп, кооперативтиң удуртукчузу, зоотехник Ю. М. Маңзай, ооллан сөөлгү кыска беседаныс үезинде сонуургаан мен.

— Чаа-ла хөнүп олурар мыдыг улус-тур бис. Кооператив кежигүннери-биле чугаалажырга, мынчаар боттускайлан ажылдаарынга кижилер дыка сонуургалдыг боор чүве-дир. Ынчанмастың аргазы чок. Чүге дээрге кымда ниити үшче хөй улуун кижилер, хөй дерин төгер-дир, ол хейну ажылдап алыр-ла болгай. Бергелер биске черле турар апаар. Ону ажып эртер бис. Ажырбас. Бут кырынга туруп шыдаптар бис. Ам-дыызында баштайгы түнелдериис мыдыг болган. Февраль айда 30 тонна сүт бүдүрдүүс. Оон 25,4 тонназын саттывыс. Киирип алган орулгавыс 145 мун рубль. Кызылдың эзт комбинатынга 10 инек дужаагаш, оортан 44 мун рубль орулгалыг болдуус. Ынчалза-даа бегүнге чедир совхоз төвүнде агар сан ажыдып албаан бис. Ажылжиниис чоорту шуудай бээринге бүзүрел турар бис — деп. Юрий Маадыевич тайылбырлаан чүве. Ынчан бистин-биле хожа олурган ховутрактор бригадазының бригадири Александр Балчырның бодалы мыдыг болган:

— Удаас часкы хову ажылдары эгелээр болгай. Ам бисте техника септелгези кидин тулук. Ынчалза-даа чамдык таварылгада артык кезектер тывылбазы ажылга кончуг саттыг-дыр. Бо хүннерде сиген кезер техниканың кол кезектери чок болуп турар. Оон ынай подшипник, экцентрик дээн ышкаш чугула кезектер база тывылбас-тыр. Боттарывыска кылып ап шыдаптар чүүлдеривисти Межегей суурга аппаргаш, кылдыртып ап тур бис.

Ам бо экономиктиг рынок хавылзааларының үезинде ергалыг-ла болза, аңаа олурбайн, диленип, хайдынып чованы ажыктыг дээрден өске чаа кооперативтиң удуртукчуларынга түүү сүмелээр боор. Диленчиден колдаачы боорга, бо шагла ында багай үүү деп.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

Кандыг чурттап ор сен, малчын?

ЧАДАГЛАЙ БЕРЗЕ, ШАРЫ МУНАР БЕ?

Чоокта чаа мээн чорааным кыштагның ээлери Бавыйлан биле Макар Мөнгелер хүлээнген ажылы дээш күжүн, дерин үндүрүп чоруур өг-бүле деп билир мен. Кажаа иштинге хураганнарга сиген каап берип турда, аңаа ужуражы бээримге, ол мынча дээн:

— Кыштаамда сула мун-не бар. Сиген төнериниң кырында келген. Коданыыста 400 ажыг хураган бар. Оларны өрткей чылын хүлээп алган бис. Төрүүр хойну дөрт чыл кадардывыс. Оларның назыкары улгады бээрге, күрүнеге дужаапкаш, кыс хураганнар хүлээп алганывыс бо. Кызылылайын турувуста-ла, хоржок чүве-дир. Чээрби хире хураган өлүп. Артканнарының амдыызында күш-дөнгели үүгээр ийин.

Хойжу өг-бүле кышка удур кызымак белеткеннип алган. Олар он беш тонна ажыг сигенни боттарының күжү-биле белеткеп алган. Кышкы үеде мал арып-доруттар болганда, курлап алганы сигени ам чедишпестей бергени ол. Ынчалза-даа алызыдан уктуг малчын кижи болгаш, хураганнарның одар-белчиниң шын таарыштырып келгениниң, коданда малының амдыызында хүр-менди болуп турарының чылдагааны ында.

Сүт сөөртүр машинаның чолаачызы, автомагазин эргелекчизи үргүлүү кээп турар. А чогум-на бо үеде аалдарны эзлечештир эргин, кыштаглаашкының байдалын үргүлүү хайгаараар хүлээлгелиг зоотехник, бригадир бо кыштагга келбестей берген. Төрүүвес хураганнар дээш ындыг чүве ийикпе, оюп кааптар хевир бар. Сиген-ширбижи төнер деп барган бе, кижилериң амыдырал-чуртталгазынга түү херек ирги, малмаганың байдалы кандыг турарыл дээн чижектиг айтырыгларны сонуургап, оода айда чаңгыс удаа-даа болза, кээп көрзе кандыг боор ынчаш. Амыдыраары бергедей берген бо үеде аныктарны мал ажылынче хаара тудар талазы-биле боттуг ажылды чорудары ам черле негеттинин келген деп бодаар мен. Ынчангаш өглер тывар, аныяк кижилериң ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг бөйдалдарны тургузар, оларга детсимчеиа көргүзер херек.

База бир кол айтырыг бар. Аът-хөл, мал-маган оорлаар чоруктар ам кайда-даа калбарганын кым-даа билир. Оорлар ылангыа малчын кижилерге улуг каража-когаралды таварыштырып турар. Оорлар Бии-Хем районуун «Сесерлиг» совхозунуң хойжу коданнарын база оюп эртпейн турар Чоокта чаа бир малчынын мунуп чораан аъды суурга чиде берде. Ону ол ынай-бээр дилээш, тыппайн барган. Бо дугайын совхозтуң удуртукчуларынга-даа чугаалаарга, дуза катыас-тыр, истелге органнарынга биллирип каарга, олар ону тып шыдаваас-тыр. Аңаа-ла маажым байдалдыг оргулаар-дыр. Чадаглай берген малчын кижи бүрүзү шары мунар бе? Ону кайын тып алырыл? Эргехоойлу органнары чылыш чок болурга, боорларын бажы эттенип турбайн канчаар.

Сарыг-оол УДУМБОРА.
Бии-Хем район.
Сесерлиг суур.

АЖЫЛДАН АЛБАЗЫВЫС ХАРААЗЫ-ДЫР

Бо кыш кайы-даа ажылагыга берге болуп турарын республика солунларынга бижип-даа келди. Оон кол-ла чылдагааны — мал чеми четчири-биле белеткеп албаанывыс. Эрткен чылын өттенген-даа, тараа-даа эки-ле үнген болгай. Ынчалза-даа ону четчири-биле белеткеп ап шыдаваан барган бис. Өскээр чугаалаарга, ажылдан албазывыс хараазы-дыр ийин. Сөөлгү чылларда көрүп чоруурга, удуртукчу кижи аңаа ажылчын, хойжу, саанчы кижиден улуг негелде кылбас апарган-дыр. Бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаар деп чүве шуут уттундурган. Бо-ла бүгүнүң түнелии ол-ла ыйнаан. Кижилер ажылга арай хөөнүүргей апаргаан аан.

Амгы хүннерде Чаа-Хөл районуун ажыл-агыйлары кыштыг дыка-ла хорамча, чидириглиг эрттирип турар. Мал чеминге хумагалал чок чоруктун үжуруңдан ажыл-агыйларда мал чеми төнүп эгелээн. «Ак-Туруг» совхозтуң удуртукчулары негелде, хыналданы багай чоруткынындан мал чемин ол-бо черден сураглап, улуг өртек-биле садып ялыр ужурга таварышкан. Чаш-Тал сүт-бараан фермазында байдал дыка берге. Арган инектер, молдургалар быдып, кодурлап эгелээн. Чеже мал быдып, кодурлааның совхозта улуг мал эмчизи Игорь Дорта тодаргай чугаалап шыдаваан. Оларның санын айтырар дээримге, мал эгелээн. «Ак-Туруг» совхозтуң удуртукчулары негелде, хыналданы багай чоруткынындан мал чемин ол-бо черден сураглап, улуг өртек-биле садып ялыр ужурга таварышкан. Чаш-Тал сүт-бараан фермазында байдал дыка берге. Арган инектер, молдургалар быдып, кодурлап эгелээн. Чеже мал быдып, кодурлааның совхозта улуг мал эмчизи Игорь Дорта тодаргай чугаалап шыдаваан. Оларның санын айтырар дээримге, мал ажылының талазы-биле бухгалтер Марина Таспак отчёт кылып, малчыннар чоруткан болду.

Бир эвес тараа савацын хуу мал-маганга саза бастырбаан болзувусса, совхоз малына оода чадаарда саван чиртин турар ийик. Оорутга хөй иогаан саванны малчын Хурагандай Монгуштуң хойлары, инектери күзедир саза базып чигеч. Чаш-Тал деп черге чаагай үнген 30 гектар суланы чыттыр кезип ажылының талазы-биле бухгалтер Марина Таспак отчёт кылып, малчыннар чоруткан болду.

Бир эвес тараа савацын хуу мал-маганга саза бастырбаан болзувусса, совхоз малына оода чадаарда саван чиртин турар ийик. Оорутга хөй иогаан саванны малчын Хурагандай Монгуштуң хойлары, инектери күзедир саза базып чигеч. Чаш-Тал деп черге чаагай үнген 30 гектар суланы чыттыр кезип каарга, хуу инектер дойлап каапкан. Ак-Туруг даанын баарына хөй сараат сигенниң чамдыызын хуу инектер чиди. Ажылга харысалга чок апарганывыстын, сагыла-чурумнуң кошкай бергенинин, негелде чогувустуң түнелии ындыг болган деп билип турар мен.

Инектерни, молдургаларны ханы оңгарда креолин холаан сугга чуп турган болза, олар быдып, кодурлавас турганнар ийик.

Кызыл-оол КОМБУ.
Чаа-Хөл район.
Ак-Туруг суур.

САЙГАРЫП ЧУГААЛАШКАН

Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик районуун күүсекчи комитединиң ээлчеллиг хуралы чоокта чаа эрткен. Аңаа 1991 чылда район бюджелиниң күүселдезин болгаш бо чылда бюджеттиң байдалын чугаалажып көрген.

1991 чылда район бюджединиң чарыыр болгаш орулга киирер кезээ кайызы-даа долузу-биле күүсеттингенин аңаа демдеглээн. Районуун ажылагыйлары, бүдүрүлгелер чылда 27 млн. рубльдин ажылдарын боттандырар турган, ону ажыр күүсеткен. Орулга киирери планда көрдүнгенин ёзугаар 100 хуу күүсеттинген.

Улус ажыл-агыйын хөгжүдериңе бо чылын район бюджединге 116 млн. ажыг акша көрдүнүп турар. Ындыг-даа болза сөөлгү үеде өртектерни деңнээр арга чок өзүп турары-биле холбаштыр бо хире акша-хөрелги чүге-даа чедишпес дээрзин хуралдың киржикчилери айыткан. Моон түнелинде район бюджелин долдурары-биле ам-даа 100 млн. ажыг акша-төгерикти күүнеден чедиңнери негеттинин келген. Бо акша-төгериктиң хөй кезии районуун улус ажыл-агыйының ангы-ангы адырларын хөгжүдеринге, улус өөредилгезинге, кадык камгалалынга, социал хандырылгага, культура-чырыдыышкын ажылдарынга болгаш өскеда чүүлдерге чарыгдаттынар.

(Бистин корр).

ЧАМДЫК ЧЕРЛЕРДЕ ХӨНҮВЭЭН

Сүт-Хөл районда бо хүннерге чедир ниитизи-биле 41 арат ажыл-агыйы тургустунган. Оларда ам шупту 4770 гектар чер участокторын бижыглаан болгаш бүгү аргаларны барымдаалап турган, улештирген. Одаларга ажыглаары-биле 3443 га, а тарылгага—474 га черлерни ангылаан.

Районуң ажыл-агыйларындан «Алдан-Маадыр» совхоз (директору Ю. Базытпаа) идепкейлиг болуп, 11 арат ажыл-агыйынга 1600, Карл Маркс аттыг совхоз (У. Ондар) 10 арат ажыл-агыйынга 1716 га эки хөрзүнүг черлерни ангылаан берген. Ол ышкаш «Сүмбер-Уула» колхозта, «Сүт-Хөл» совхозта арат ажыл-агыйларынга черлерни ангылаар талазы-биле чугула ажыл уламчылап турар.

Ажылгыр, тывынгыр кижилерни улам деткиир, ол талазы-биле оларга боттуг дузаны чедирери амгы үеде бистин амыдыралывыстың негелдезе апарган. Ындыг-даа болза, «Октябрь 30 чылы» совхозта бо ажыл амга чедир эгелеп, ол-ла ажыл-агыйлар бо ажылга ынчаар эгелээрин, кандыг документилер белеткеп алырын ажылчын кижилер билбейн турар. Ынчангаш оларга боттуг дузаны чедирип, тайылбыр ажылын чорудары —чугула айтырыгларын бирээзи.

(Бистин корр.).

Көдээнің кижилери

Дүвүренчиг медээ болгаш аңаа харыы

ХАЙЫРААН ИНЕКТЕРИМНИ

Солунче чагаа-даа бижип чорбаан мен. Ам бижиир ужурга таварыштым. «Эртиелиг» совхозтуң аныяк малчыны мен.

Декабрь айда Хандагайтыдан мал эмчилери келгеш, чума аарыгга удур тарылганы кылган. Оон эки чүү-даа үнмээн. Инектеримни акша төлеп тургаш, тарылын алырымга, оода чаңгыс саар инек безин артпайн, шупту өлүп калды. Саан-саавм-даа үзүлдү. Бо берге үеде чаш ажытөлүмүү канчан азыраар мен. Чаңгыс чаш бызааны инек кылдыр азырап алырда, каш чыл херек деп бодаар силер? 3-4 чыл херек болгай. Малды азырап алыры белен эвес.

Хайыраан инектеримниң өртээн кым төлеп бээрил? Кайыын негээр мен? Бо дугайында редакция дамчыштыр хаыылан бээрин диледим.

Чойган ДОРЖУ.

«Шынның» көдээ ажыл-агый киргизиниңде. Чума аарыгга удур тарылышкын соонда, инектера өлгениниң дугайында каш-даа кижи «Шын» солунче чагаа бижээн. Номчукчуларының эрге-ажыын бодунуң шаа-биле камгалап келген солуидан кижилериниң дуза эреп турары ол деп, ону билип турар бис. «Шынга» ындыг мынаныш, идегел дээш четтирдивис.

«Шын» солунуң көдээ ажыл-агый киргизиниң республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң ветеринария киргизиниң специалистери-биле харылзашкаш, Чойган Доржунуң болгаш өскелерниң-даа салган айтырыынга харылап бээрин дилээн.

Оларның харылааны болза, Покров хоорайда Ветеринария вирусология микробиологиязының бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң, Алма-Ата хоорайда Көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институдунуң база Москвадан келген эртемденнер Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр болгаш өске-даа районнарның девискээрлеринге шинчилел ажылларын чоруткан. Олар ол девискээрлерде чума аарыының иле-демдээ чок деп түнелии үндүрген. Чума аарыгга удур камгалал тарыышкынны чорударда ажыглап турар вакцина аарыг мал өлүг дег күштүг эвес, а өлүп турар маллар дээрге, бо берге кыжын арын баксыраан маллар [illegible] деп карылааннар.

А В А В Ы С К А

Бистиң ававыс Биче-кыс Кыргысовна Намажап 18 харлыында-ла Хову-Аксынга барган, өг-бүлелиг болуп, ам-даа ында чурттап, ажылдап чоруур хевээр. Ававыс чоокта чаа 59 харлаан. Ынчангаш ававыстың дугайында чылыг, чымчак сөстерни солуп дамчыштыр бижикседим.

Аныяанда ававыстың кылбас-тутпас ажылы чок, кежээзи аажок. Ол сес ургунун нези. Ачавыс улуувус-ла 8 класс, бичиивис бир хар четпээнде чок апарган. Иевис чаш ажытөлүн өскүссүретпейн, бут кырында тургузуп алган. Ам ургларының аразында дээди эртемниг башкылар-даа, эмчидаа бар. Ававыстың кижизидилгези бисти чонунга хүндүткелдиг, биче сеткилдиг, кежээ, хүндүлээчел кылдыр өөредип кааны өөрүнчүг. Бистерни бичиивистен тура ажылга өөредип, туткан, кылган ажылын эвизинге чедиреринге өөреткен.

Оон кол чагыы мындыг: — Кижи боду бодун кижизитпес болза, бодун кыдыындан көрүп, шүгүмчүлеп, эттинип ап чорбас болза, кажан-даа кижи болбас — дээр. Ол чагыг кончуг шын. Амгы үеним аныяктары «бисти багай кижизиткен» деп шуптузун ниитилелче, школаже, ада-неже чууй каар. Херек кырында ындыг эвес. «Багай кижизиткен» деп угаап-билип тургаш, чүге эттинип ап болбас деп. Ол чүгле кижиниң бодундан хамааржыр.

Ававыс ам пенсионер. Ынчалза-даа ургларының ажытөлүн азырап олурар. Шынаппла, кижиниң аразы дег эргим, чоок, чараш, угаанныг, ажылгыр кижи өртемчейде чок. Аваларга оларның ажы-төлү дег чараш, чоок, угаанныг кижи чок. Кижи боду не апаргаш, ёзулуг не кижиниң өөрүшкүзүн, хомудалын, муңгаралын, чоргааралын билир апаар чүве-дир.

Эргим ынак ававыс, Биче-кыс Кыргысовна, силерниң чоокта чаа болуп эрткен төрүттүнген хүнүнер-биле кан дег кадыкшылды күзеп, байырлыысты чедирип олур бис.

Ургларының мурнундан
Надежда БИМБА.
Нарын суур.

УГБАВЫСТЫ ДИЛЕП ТУР БИС

«Шын» солунның редакциязын дамчыштыр силерден дуза дилеп, чагаа бижип олур бис. Оон утказы мындыг чүве — кажан бистер бичии турувуста, ада-иевис биске: «Силерден улуг угбанар бар» —дээн. Ону Марина деп адаар турган. Марина ол үеде 3 харе харлыг турган боор. Ававыстың төрелдери боор улус ону уруг кылдыр азырап алган. Ол угбавысты ол олчаан көрбээн-даа, ужурашпаан-даа бис.

Кызылга келгеш, бистин чанывыс-биле эртип чоруп-даа турар чадавас. Көрүшпээн-даа, танышпаан-даа улус ындыг-даа ыйнаан.

Марина угбавысты кажан азырап ап турда, бистер төрүттүнмээн турган бис. Ынчаарда чүгле угбавыс Надя болгаш акывыс Алеша турганын ававыс чугаалаар чораан.

Бистин ававыс, ачавыс бис бичии турувуста, чок болдулар. Марина угбавыстын азыраан ада-иези чок болганын база дыннадывыс.

Ам ол Марина угбавыс 29 харлыг боор. Сураан дыннаарывыска, Тес-Хем районнуң Ү.Шынаа деп черде өглеп алган, школада башкылар турар деп билдивис. Баштайгы фамилиязын Марина Тюлюшовна Базыр-ол дээр, амгы фамилиязы Марина Синлинмаа дээр боор.

Бис база шупту улгаткан, өглүг-баштыг, ажы-төлдүг бис. Бистиң чагаавысты солундан номчааш, бисти тып алыр боор деп идегедивис.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 26, квартира 40.

Тоня, Виталий НУРЗАТТАР.

ЧОНУҢ АДЫН ЧЕРЛЕ СЫКПА

Шериг чоруур оолдарга тураскааткан литература-хөгжүмнүг үделге сценарийи

Амгы бо бистиң чурттап турар нарын, берге үевисте, хамааты кижиниң ыдыктыг хүлээлгези — шериг албанын эрттирери аныяк оолдарга каш дакпыр аар шылгалда дээрзи билдингир. Мурнунга таваржып келген шылгалдаларны карак кызыл, шудургу чоруун, чаныш-сыныш чок тура-соруун билдилии-биле ажыглап чорааш, тудуп үнер дээрзинге аныяк кижи бүрүзү бодунга бүзүреллиг болуру эң чугула. Ынчангаш шериг баар оолдарны байырлалдыы-биле үдээр ужурлуг бис.

Бо кыска сценарийни район бүрүзүнде культура ажылдакчылары шеригже үделге үезинде боттарынга таарыштыр тургузуп ап болур. Бо сценарийде чүве чугаалап турар кижилер — оон киржикчилери ол.

Шериг комиссары: — Шериг чоруп турар эргим оолдар, хүндүлүг ха-дунмалар! Бөгүн бистер ынак оолдарывысты ыдыктыг шериг хүлээлгезин эрттиреринге үдеп турар-дыр бис. Оларга эп-найралды, эк-не кол чүве — чонунун, дөргүлтөреллериниң, үдеп келген бистериниң ат-алдарывысты сыкпазын чүректин ханызындан күзеп каалынар! Чоруунар чогузун, эргим оолдар! Төрээн суурувуска ужуражып келгижевиске чедип байырлыг!

Халашкан солдат: — Эргим оолдар, дунмаларым! Кажадаа чораан, кандыг-даа кадыг-бергеге таварышсынарза, төрээн Тывавыстың, төрел чонувустун ат-алдарын сыкпазыларны күзээр-дир мен. Мен шеригден чаа халаштым. Идик-хевим-даа хевээр. Көрүп тур силер. Садыг-магазинде амдыызында меңээ таваржыр хеп чогул.

Ол-даа ажырбас он. Бот-боттарыңарны деткижип, эп-найыралдыг болурунарны күзевишаан, бистиң ынак шүлүктүүс Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң «Чалгаа чорба, кежээ чору, чаасканн чорба, өөрүг чору» дээн чагыларын утпайн чоруурунарны күзээр-дир мен.

Шериг чоруур оолдарының чаңгыс классчызы уруг:

— Силер ыдыктыг хүлээлгенерни эки эрттиригер, бистер силерни манап аар бис. Биске чигзинмейн, хүн бүрү чагаалардан шелер силер, эзиолер...

Ада-иелериниң мурнундан бир эр кижи: — Бистер ынак оолдарывысты шеригже үдеп турар-дыр бис. Бо оолдарның аразында мээң чээним оол бага бар. Мын бо каш одуруг шүлүүмну оолдарга номчуп алгаш, йөрээлин салыр).

Өршээ, хайыраан!
Өлчей-чолдуг чонум,
Өндүр бедик тайга-сыным,
Улуг үүле бүтсүн,
Уруг-дарыг тайбың чорзун!
Тос-карактап чашкан сүдүм
Долаан бурганга четсин.
Амыр-тайбың күзээн үнүм
Ада-чуртту эргизин.
Улуг-биче төрел чонум
Узун назы назылазын!

Шериг чоруп турар оолдарның бирээзи: — Бисти чагыысургап, үдеп турарынар дээш четтирдивис. Хүлээлгевисти кызын күүседирин силерниң мурнуңарга дыңгыраглап тур бис...

Халашкан солдат: — Че, эш-өөр, ха-дунма, «Солдатты мана» деп ырны бадыыптаалыдарам. (Орус дыл кыында «Жди солдата» деп ыр чаңгыланып үнер).

Автобусче оолдар чоруптар. Чайган холдар, каткыхөг, бодамчалыг арын-шыырайлар...

Монгуш ДОРЖУ.

РЕДАКЦИЯДАН: Шериг албаны. Ол ыдыктыг хүлээлге. Амгы үеним байдалы-биле, шериг албаны эрттиреринге улуг шаптараазыннар туруп турар. Хөй санныг тыва оолдар шериг албанындан дезип кээп турар апарган. Ынчангаш бир кол сорулга—шериг баар оолдарывысты байырлыг байдалга үдеп, оларга тураскааткан ужуражылгаларны, кежээлерни, үделгелерни культура бажыннарында эрттиреринге чаңчыл болдурар болза эки. Шеригже албан-хүлээлгезин эрттирип чоруп турар оолдарга тураскааткан сценарийлерни тус чернин байдалынга таарыштыр чогаадып ап болур. Аная шеригге тураскааткан шүлүктерни, ырларны, чечен чугааларны, шоодугларны ажыглаза эки.

Ном болгаш номчукчу

ТЕВЕ-ХАЯ ЧУРТТУГ ШҮЛҮКЧҮ

Аныяк журналист болгаш шүлүкчү Анатолий Шоркин Тываның ажыл-ишчи кижилерин, бойдузун эки билир. Оон төрээн чери — Тове-Хая. Бо кайгамчык чараш булуннуң делгем, ногаан шыгынга ацдаштанып, шулурааш кара суунга эштип, балык-байланын холдан, оон шыыштарлыг арыгларында эмниг үнүш—чыжыргананы мага хандыр чыып чип, үе-чергези орус, тыва оолактар-биле хүрежип ойнап шаг болган.

Ол дээрге хып дээн чалыы назынның киискимээр халыыны-дыр, а оон соонда эр болуп, назы-хар четчи бергенде, шериг албанын күзелдни-биле эрттирип, Ада-чуртка берген бады-быжыг дангыраанга шынчызын көргүскеш келгениериниң бирээзи.

Анатолийниң сөс-домаа чечен чурумалдарлыг шүлүктери «Тувинская правда», «Молодежь Тувы» солуннарга, «Улуг-Хем» альманахка, «Исток» деп чечен чогаал каттыжыышкынның чыындызында бо-ла көстүл кээр турган. Аныяк авторнуң чогаалдарында кол черни кижиниң сеткилсагыжының чаражы, эп-найыралга болгаш ынакшылга шынчызы, херек апарган үеде Төрээн чурту дээш амы-тыынын артынга катташ, туржуру болурун ылавылаан.

Патриотчу сеткил-хөөнден судалданган шүлүктериниң чаа чыынды номун автор «Кыш эгези» деп адаан. Ында «Солдатка», «Хей-аът кириишкини», «Эртен», «Тове-Хая», «Шөл», «Салым-чол дугайында бодал», «Дарган», «Ирей», «Эзп келгени», «Хөгжүм», «Тулчуушкун», «Чаашкын», «Одаг», «Кышкы эзимде» болгаш оон-даа өске амыдыралы утка-шынарлыг, солун, сүүзүнүг шүлүктер бар.

Аныяк авторнуң шүлүктериниң чаа чыындызын бедин-биле үнелеп, оон моон соңгаарги ак оруу улам делгемчиирип бистиң хоочун шүлүкчүвүс Светлана Козлова эге сөзүнге йөрээген.

Ам Анатолий Шоркинниң «Чай эрткени» деп кыска шүлүүн номчукчуларга бараалгадыйн:

Магалыг чай эрте берди,
Маажым сылдыс караан басты.
Чазыыл чок хат бардамнаарга,
Чаржаан бүрү салдырт диди.
Сеткил-сагыш өөр чүүл,
Чедир кылбаан үүлем бар боор.
Черим-чуртум суу безин
Чемелээн дег шулурай-дыр...»

Аныяк шүлүкчүвүстүң чогаадылгазының арыг аржааны ам-даа бисти айдызаар дээрзинге бүзүрел улуг.

СЕТКҮҮЛДҮҢ БИРГИ ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин органы —«Улуг-Хем» сеткүүлдүн (журналдын) баштайгы бирги дугаары номчукчуларының холунда кирген. Ында хоочун-даа, аныяк-даа авторларның ангыаңгы хевирлерге бижээн солун чогаалдары парлаттынгылаан.

Ниитизи-биле чаа үндүрүлгениң бирги дугаарында «Гоожулар, чечен чугаалар», «Шүлүктер, шүлүглелдер», «Алтай тывалары — «Улуг-Хемнинң» аалчылары», «Чогаал теориязының айтырыглары», «Чылдар база кижилер», «Тыва чечен чогаал болгаш үе» болгаш оон-даа өске улуг бөлүктер бар.

— Чоокка чедир-ле, чедисес чыл бурунгаар бистер чаңгыс партияның айтыышкынын күүседип, чогаалчыларның ажыл-херээ партияның политиказындан чарылбас деп турдувус... 30-40 чылдарда баштайгы тыва чогаалчыларның Сталинин, Токаны алдаржыдып, бурганчыды шүлүктеп, йөрээп турганының үлегер-чижээ дараазында салгалдарның чогаалчыларынга партияны бурганчыдарынга улуг идигни берген. Чаңгыс кижиге чүдүүр чорук 80 чылдарга чедир-ле читпээн, ол чорук чүгле бодунуң арын-шырайын өскертип, чаңгыс партияга чүдүүрүнче шилчээн» — деп, чогаалчы А. А. Даржай «Тыва чечен чогаал болгаш үе» деп үүлүнде бижээн.

Тываның улустун чогаалчызы М. Б. Кенин-Лопсанның «Дайзын уруу» деп аттыг романындан алдынган үзүидүнү парлаанындан ангыда, Николай Кууларының «Чодураалар чечээ дурген тоглаар», Михаил Дуюнганың «Херечи», «Спесалис», Көк-бол Чамыянның «Көвүрүг», Владимир Кара-Салдын «Кырган-авам», Өөлет Чиммиттиң «Эртине, Аржаана база Аяс», Маадыр-оол Ховалыгның «Эриин ашкан хем кончуг» деп чаа чечен чугааларын база чыыткан.

Поэзия кезээ дыл-домаа чечен-мерген, амыдыралчы овур-хевирлерге бүргеткен чогаалдар-биле арбын долдунганы өөрүнчүг. Ылангыя Юрий Кюнзегештин «Хереженниң шүлүглели» деп улуг хемчеэлдиг чогаалы, Николай Ооржактың «Кырган-ачам шивегейи», Куулар Черлиг-оолдуң «Эткин өйү», «Ады чок», Ирбижен Чеченнің «Мунгаралым чавырылзын», Василий Хомушкунуң «Дулну берейн», Владимир Кара-Салдың «Эшке чагыг», Кан-оол Чүлдүмнүң «Овурлар», Сергей Шаалының «Күжүр авай, дүвүрев», «Бодал», «Чигзиниг», Сайлыкмаа Комбунуң «Сонеттер», «Дүгдег билээям чидиритим», Чүлдүм Чаптың «Эзеңгилер кыңгыраажы», Зоя Намзырайның «Ырак черже чоруй бардын», «Халас олча караан дуглаар» болгаш оон-даа өскелериниң дыл-домаа чечен-мерген, чараш деңнелгелерге хаажылаткан шүлүктерни номчукчунуң сеткил-сагыжына кандыг-ла-бир уттунмаан.

Поэзия кезээ дыл-домаа чечен-мерген, амыдыралчы овур-хевирлерге бүргеткен чогаалдар-биле арбын долдунганы өөрүнчүг. Ылангыя Юрий Кюнзегештин «Хереженниң шүлүглели» деп улуг хемчеэлдиг чогаалы, Николай Ооржактың «Кырган-ачам шивегейи», Куулар Черлиг-оолдуң «Эткин өйү», «Ады чок», Ирбижен Чеченнің «Мунгаралым чавырылзын», Василий Хомушкунуң «Дулну берейн», Владимир Кара-Салдың «Эшке чагыг», Кан-оол Чүлдүмнүң «Овурлар», Сергей Шаалының «Күжүр авай, дүвүрев», «Бодал», «Чигзиниг», Сайлыкмаа Комбунуң «Сонеттер», «Дүгдег билээям чидиритим», Чүлдүм Чаптың «Эзеңгилер кыңгыраажы», Зоя Намзырайның «Ырак черже чоруй бардын», «Халас олча караан дуглаар» болгаш оон-даа өскелериниң дыл-домаа чечен-мерген, чараш деңнелгелерге хаажылаткан шүлүктерни номчукчунуң сеткил-сагыжына кандыг-ла-бир уттунмаан.

Дурбас айдызалды арттырып каар... Маная аныяк автор Сергей Норбунуң бо одуруглары чижек болур:

«Шыктыг черге доозун белен эскертинмес,
Шынга меге шак-ла ынчаар ажытталыр.
Шырай-арның хүлүмзүрүг каастазажок,
Шыжыгыычал аажында баажы-ла хей...»
(Арын 102).

Оон ынай чаа сеткүүлде театр чогаадылгазының шинчээчизи Айлана Күжүгеттің «Сценага чээрби чыл ажыр» деп үүлүнде бистиң национал театрывыстың хоочун-даа, аныяк-даа артистериниң үреттүнелдиг ажылдарының дугайы кирген. Ылангыя талантылыг салгалдың кыптыгып турарының көскү чижээн Надежда Наксыл, Анзат Куулар, Галина Мунзук, Тамара Ондар, Дадар Монгуш, Ирина Лопсан, Дыртык Монгуш болгаш өскелерден-даа көрүп болуруп демдеглээн.

Сандан САНДЮ.

Культура медээлери

УРУГЛАР НОМУНУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

МОСКВА. Найысылалдың бир дугаар подшипник заводунуң культура ордузунга «Сээн өөнүүн—ном» деп школачылар байырлалы эрткен.

Оон кол организакчызы — Москваның Бот-тывынгыр чогаадыкчылар бажыңының коллективи кончуг солун программаны тургускан. Аная литературлуг викторинаның түнелинде номнар болгаш номчулга талазы-биле эң шыырак билиглиг школачыларга тускай шаңналдарны тывыскан. «Огонек» болгаш «Керамик» чурулга студияларының аныяк чурукчулары Чеховтуң чогаалдарынга үндезилеп чураан ажылдарының делгелгезин кылган. А элээдилериниң «Факел» клубунуң төлээлери үсшевер ажылдарының делгелгесадының организастаан.

Аныяктарның «Проталинка» чогаал каттыжыышкынының кежигүннериниң ажылдарынга байырлалдың киржикчилери база үнелелди берген. «Чиполлино» студиязының бичии артистериниң күүселдези-биле чамдык уруглар шиилериден үзүидүлерни уруглар соңуургап көрген. Балет школазының белеткээни «Кайгамчык хуулгаазыннар чуртунда» деп композициялыг хореография күүселдезин боттандырган.

Оон ангыда уругларга эң ховар дээн номнарның тускай делгелгезин кылган. Уруглар аная чиик өртектиг солун номнарны хөй-биле садып алган.

АМЕРИК ХОР

Америкадан аалдап келген ыраажыларның концерт программазында америк улустун ырлары, делегейниң классиктиг чогаалдарындан ырлар элбээ-биле кирген.

Санта-Клара, Уичито болгаш Юта штаттың артистери-биле Москваның, Күрүненің симфониктиг оркестринің концерти найысылалга доозулган.

«Павел Когаанның удурткан оркестри-биле кады ажылдаар дугайында бодал эрткен чылын-на меңээ турган. Ам ол херек кырында боттанып турарынга өөрүвес аргам чок»— деп, Юта штаттын университет хорунун удуртукчузу, дирижер Уилл Кеслинг РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизинге интервью берип тура, демдеглээн. «Дээди деңнелдиг мыдыг профессионал хөгжүмчүлери-биле кады ойнаары меңээ улам чогаадыкчы орукту ажытказ» — деп, Россияда ам үш дугаар кээп турар аалчы чугаалаан.

«Бистиң чамдык төлээлериве силерниң чүртүнарга келгеш, концерттерин бараалгатпайн дедир чоруй барган болдар ол деп, Сорук киирип, чылыг холун тудуп тур мен. Эргеледиг, чассыдыглар улашсыннар, Эргим бистер херечи боп артып каалы. Шериг барган оолдарның ийи холу Чечек, чимис тарызын деп күзеп тур мен. Суурнун улуг назылыг Монгуш ДОРЖУ.

РЕДАКЦИЯДАН: Шериг албаны. Ол ыдыктыг хүлээлге. Амгы үеним байдалы-биле, шериг албаны эрттиреринге улуг шаптараазыннар туруп турар. Хөй санныг тыва оолдар шериг албанындан дезип кээп турар апарган. Ынчангаш бир кол сорулга—шериг баар оолдарывысты байырлыг байдалга үдеп, оларга тураскааткан ужуражылгаларны, кежээлерни, үделгелерни культура бажыннарында эрттиреринге чаңчыл болдурар болза эки. Шеригже албан-хүлээлгезин эрттирип чоруп турар оолдарга тураскааткан сценарийлерни тус чернин байдалынга таарыштыр чогаадып ап болур. Аная шеригге тураскааткан шүлүктерни, ырларны, чечен чугааларны, шоодугларны ажыглаза эки.

КАТ-ХӨЛДҮҢ ЧЕМПИОННАРЫ

Чаа тургустунган Чаа-Хөл районнуң бирги чери дээш баштайгы шыдыраа маргылдаазы район төвүнге эрткен.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаанның түнелинде Чаа-Хөл суурнун командазы тиилээн. «Ак-Хем» болгаш «Ак-Туруг» совхозтарның командалары база багай эвес ойнаан.

Хууда бирги чер дээш салыгларга Мартемьян Меннигоол («Ак-Хем» совхоз) эң хөй санны алгаш, тиилээн. Херээжен спортчулар аразында Чаа-Хөл суурнуң шыдыраачызы Алла Доңгак мурнаан. Районнуң спорт комитединиң хүндүлүг бижиктерин болгаш акша шаңналдарын тиилекчилерге тывыскан.

Районнуң шыдыраа федерациязының даргазынга «Найырал» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи Дегут Демчикти соңгаан.

Орус-оол ТҮЛҮШ.
Медээнин гонорарын «Шынга» арттырдым. (Авт).

Шыдыраа

АСКО-ТЫВА АКЦИОНЕРЛИГ СТРАХОВАНИЕ КОМПАНИЯЗЫ

«АСКО акционерлиг страхование компаниязы» корпорацияның 500 салбыр компаниларының бирээзи АСКО—ТЫВА акционерлиг страхование компаниязы частың сергек сагыш-сеткилин, кан дег быжыг кадыкшылды болгаш бүгү-ле эгелээшкиннерге улуг чедишкиннерни «Шын» солунун бүгү бижикчилериниге база номчукчуларынга күзеп тур!

АСКО-ТЫВА акционерлиг страхование компаниязы дараазында үүлдерге хамаарыштыр ынаныштыг страхованиени кылдыртып алырын бүгүдеге саналдан, үмелеп турар:

— хамаатыларның амы-тын болгаш кадыкшыл камгалалының страхованиези;

— хамаатыларның эт-хөренгизиниң страхованиези;

— өнүү хевирлериндея хамаарылга чокка будүрүлгелериниң эт-хөренгизиниң страхованиези;

— хуужуткан чуртталга бажыннар фондузунун страхованиези;

— ушку кижилериниң мурнунга хамаатының харыысалгалыг болурунун страхованиези;

— дача участоктарында бажыңнарның страхованиези;

— хамаатыларның хуузунда болгаш будүрүлге черлериниң автомашиналарының страхованиези;

— транспорттуг кандыг-даа хевири-биле дажыглаар чүүктерниң страхованиези;

— садыг-сазылга болгаш банкыларның ажыл-чорудулгазының кандыг-даа хевирлериниң страхованиези, а ол ышкаш страхованиениң моон мурнунда турбаан болгаш чаңчыкпаан хевирлери база силерниң саналдаарынар, күзээриңер страхование хевирлери.

Страхование кылдырткан үүлдер кажан когаралга таварышканда, ол үүлдерниң когараан өртээн 72 шак дургузунда эзлериниге эгидер!

Страхование кылдырарының төлевир дадывыры бисте чиик — чурттун кайы-даа черлериниң эн-не ээзээн!

АСКО-нуң — акционерлиг страхование компаниязының тывыскан шынзылга бижин—өг-бүленин чаагай чоруунун болгаш агаар-бойдус байдалы берге бо чылда ажылишчи чедишкиниң быжыг магадылалы-дыр!

ШАҢНАЛДЫГ СТРАХОВАНИЕ

Будүрүлге черлериниң страхование кылдырткан кол болгаш саарылга фондуларының кезиинге хамаарыштыр төлеттинген дадывырларны керээ чедишкиниг күүсеттинип доозулган таварылгада, страхование кылдыртканнарга дедир эгидип бээр (төлээн дадывырларны чамдыкта 40 хуузу чедир дедир эгидер).

БӨГҮН ДОРААН ТЕЛЕФОННАП КӨРҮҢЕР!

АСКО-ТЫВА компаниянын телефоннары: 3-67-31, 3-67-24.

АСКО-ТЫВА акционерлиг страхование компаниязынга страхование кылдыртып алыр болзунарза — быжыг тылынарны хандырып, бистиң компаниявыс-биле найыралдыг деткимчени, идегелдиг кады ажылдажылганы чедип алганынар ол болур!

КИНО

МАРТ 31-де

«НАЙЫРАЛ»: «Рыцарь-одиночка» 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10. Видеозал: «Вонг Ли — смертельный кулак» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Атлеты» 13.30, 18.20, «Виват, гарденарины!» (2 сериялыг) 15.30 шактарда.

Араганың кырынга чам үнер

А ӨРШЭЭ, ЫНДЫГ БОЛЗУН!

Арага дээр ажыг сугну
Авам, ачам ишпес болзук.
Акшазы-даа, үези-даа
Ана халас барбас болзук.
А өршээ, ындыг болзун!

Авам, ачам аразынга
Алтыңы-кырыш үнмес болзун.
Лас-кежик, өөрүшкү
Адырылбас өөрүм болзун.
А бөгда, ындыг болзун!

Авам, ачам кажанда-даа
Аарыг-аржык билбес болзун.
Ажы-төл дээш, ажыл-иш дээш,
Алдар-ады дыргын турзун.
А бурган, ындыг болзун!

Амыдырал-чуртталгавыс
Амыр-шөлээн мандып турзун.
Арага дээр ажыг сугну
Авам, ачам ишпес болзун.
А өршээ, ындыг болзун!

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Республикада хоочураан арагачыларның саны 6000 ашкан.

Кем-херек үүлгеткен 3 кижиниг-не 2-зи эзирик болган.

Эзириктер сергедир черге хонган улустун саны чылда 12000 ажып турар.

Озал-ондакка таварышкан чолаачыларның деп кезии машиназын эзирик башкарып турган.

Бо чурук Москвага «Арага ишпес чорук — амыдыралдын кадык хевири» деп плакаттар делгелгезинге бирги шаңналды алган. Оон автору —Люберцы хоорайда чурукчу А. Ратомский.

ЭЗИРИК ЧОЛААЧЫ, КОРТКАН ПАССАЖИРЛЕР

Олурупкан автобузувус Кызылдан орай-даа үнген болза, дорт чоруур хөлгелиг болганывыска өөрүп чоруп олурдувус. Чолаачывыстың халдыры аажок, чамдыкта бичии ооҗумнадырып-даа дилеп чордувус. Оон кадында чолаачывыстың чанында олурар эжи ону улам чардыктырып, автобус башкарарынга шаптыктап-ла чорду.

Улуг-Хемнин Ийи-Тал үстүнге чоруувуста, автобустун сонгу дугуу үштунгаш, орайчок хар аразыңче кире берди. Автобус харын ооҗумнап, доктаапты. Улуг айыл болбаанынга чолаачывыс-даа, бистер, пассажирлер-даа дыка өөрдүвүс. Үштунган дугуйну катап салып алгаш келирибиле бисти Шагаан-Арыг киргеи автобуска олуртупкаш, вокзалга маанап турарын чолаачывыс сагындырды. Шагаан-Арыг вокзалынга автобусту имир киир манап алдывыс. Оруувус ам уламчылап чоруптувус.

— Ушкарганнай аалынга чедирер, ол-ла болгай, эрхейлер джжип, аравыста хөглүүвүс. Кончуг хөөрежип чордувус. Ынчап чораш, хем кыдыынга дыштанып черге дүштүвүс. Соовустан ол-ла дораан «ЗиЛ» келди. Ында чолаачының танып оолдары болган. Дутуй кылып алгаш, келирде-ле, «өзөнгизи дыңзый берген» чолаачыларывыс ол машинада оолдар-биле аная денге иштилер. Карангылаан. Арай сагыш-сеткиливис дүвүреп эгеледи. Элээн болганда база-ла шимчеп чоруптувус. Шуудан чоруп олурувуста, демги-ле «ЗиЛ» соондан келгеш, медээлеп, автобусту доктаадып алды. Арагалаашкын база-ла уламчылай берди. Оон соонда удуп калган чолаачывыстын эзирик эжи руль артынга олуруптар орта, пассажирлер ам улам коргуп, үнер эжикче баскылажып каар чыгыы тура халыштывыс. Үнүп-ле эгелеливис. Чаш уруг-дарыглыг-даа улус эңдерик. Карангы дүне. Черниң черинде 15 кижи чыдып калдывыс. А автобусче катап кирип, орукту уламчыларының кандыг-даа магадылалы чок. Чолаачывыс ам харын туттунуп-даа турар болза, оон чанында ийи эжи санчок эзирик! Орук кыдыынга донуп, үмележип турган, көөрүвүске, ырак эвесте ийи чырык хып тур. Олче углай чоруптувус.

Чеде бээривиске, малчын аал коданы. Ыттың ээргизин дыннааны-ла ол боор, бир бажыңдан кижи үнүп келди. Малчын кыстың адын Марина дээр болду. Доңган, корткан, аштаан-суксаан пассажирлер чылыг бажынче кирип келгеш, дыка амырадывыс. Арыг-силии-даа аажок бажың болду. Аалдың ээзи изиг шайын кудуп, аъш-чемин салыпты. Улуг паш ишти быдааны хөй пассажирлерге хайындырып, эътти дүлүп, бисти шуптувусту чемгерди. Эмиский эмер чаш урургларга сүдүп-даа хайындырып берди. Ол хире хөй кижиге четчир ижик-дөжээ-даа бар, бай-шыдалдыг-даа малчыннар болду. Кижиниң эжизи кижи чугаалажып, хөөрежип ораш билир болгай. Олег биле Марина Кууларларның кижизиг, бүдүштүү оон-на илдеп чорду. Дөрт уруглуг, ийизи школада болду.

Эртенинде Марина хоначчаларны база-ла ашкарып-чемгерди. Суттеп каан амданыг шайын 2-3 хөнек долдур кутказ салды.

Берге байдалга таварышкаш, мындыг эки кижилерге таваржы берген-дир бис дээрзиниң дугайында оларга чугаалап, четтиргениви-сти илереткеш, автобус дозары-биле орукче үнүптүвүс.

...Бурунгу Тывавыстын, оон чонунун чаагай, чараш, төлептиг аажы-чанын эдилээн, чорумал чоңга бараан болган кандыг кончуг чаагай сеткилдиг аныяктар боор! Тыва кижи бүрүзү-ле бодунун чонунга эвинин күзеп, кылын чоруур чүве болза, чоргааранчыг-даа, магаданчыг-даа чүве-дир ийин. Ынчангаш Улуг-Хемде «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң аныяк малчыннары Олег, Марина Кууларларга улуу-биле өөрүп четтиргениви-сти илередип, аас-кежикти, ажыл-ижинге чедишкиннерни, кадыкшылды «Шынны» дамчыштыр күзедивис.

Дорлуш САТ,
Маймаа МОНГУШ.
Ийме суур.

Гонорарын «Шынның» агар санынга арттырарын диледивис. (Авт).

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУДАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунун редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16, культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29431 экз. Чагыг № 62.